

Ђуро Вујовић

О ЛИЈЕВИМ ГРЕШКАМА КПЈ У ЦРНОЈ ГОРИ У ПРВОЈ ГОДИНИ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ РАТА

Политичка линија КПЈ у народноослободилачком покрету заснивала се на окупљању широких народних маса, без обзира на њихову вјерску, националну и политичку припадност, под заставом народноослободилачке борбе — за национално ослобођење и социјални преображај југословенског друштва. Повезивање ослободилачког карактера борбе са потребом социјалног преображаја друштва представљало је основни предуслов окупљања југословенских народа око заједничког програма и њиховог повезивања у борби за заједничке циљеве, што је нашло својеврсно отјеловљење у јединственом Народноослободилачком фронту, као политичком покрету читавог народа, свих политичких снага и људи који се нијесу ставили у службу окупатора и који су били за борбу против окупатора. „Позвати само народ у борбу против окупатора, а не дати му истовремено да разумије да ће се том борбом уједно постићи нешто ново, много боље, да се више неће вратити старо, — тако не би било могуће покренути све народе у борбу, нити тако широке масе народа заинтересовати за њу, нити би се могло у њој издржати до краја, тј. побједити”.¹

Међутим, КПЈ је од самог почетка главни акценат ставила на борбу против окупатора, коју је сматрала неопходним дугом према поробљеној домовини, а тиме и најпречим и непосредним задатком, а осим тога и таквим задатком од чијег је успјешног рјешавања зависило рјешавање осталих задатака. Тачније речено, она је у конкретним условима кроз ту борбу видјела и практично реализовање концепције о социјално-економском преображају друштва. Буржоазија, међутим, није имала илузија у погледу сложености карактера народноослободилачког покрета, односно крајњег циља КПЈ. Но, везивањем тога циља за на-

¹ Ј. Б. Тито, *Стварање и развој Југословенске армије*, Београд 1949, 40.

родноослободилачку борбу и чврстим срастањем једног са другим припадници буржоаског друштва су стављени пред дилему: или да приступе народноослободилачкој борби и тиме у крајњој линији служе и ствари социјалистичке револуције, или да јој се супротставе и ризикују да на тој бази буду политички тучени као слуге окупатора и непријатељи народне слободе. Трећу могућност, да се на платформи народноослободилачке борбе, коју би водили заједно са КПЈ и њеним присталицама или самостално, боре за остварење своје концепције друштвено-економског уређења, буржоаски представници су унапријед одбили и проиграли, а неки на њу нијесу уопште ни помишљали. Тиме је са гледишта реализације концепције о социјално-економском преображају друштва Комунистичкој партији постало јасно да борба против окупатора у дагим условима значи истовремено и борбу за остварење социјалистичке револуције или барем таквих основа који су јој у једном послједњем плебисцитарном одлучивању гарантовали сигуран успјех. Баш због тога није било потребно нарочито наглашавати социјалистички смисао народноослободилачког покрета, а свакако је било штетно заостравати односе међу људима на тој или било којој другој основи која није била националноослободилачка, јер је класни непријатељ могао бити тучен аргументима његове сарадње са окупатором, а тим га је аргументима једино и требало тући.

Међутим, концепција развојног пута народноослободилачког покрета на почетку рата није била посве јасна. Тада још ни све буржоаске снаге нијесу биле јасно одредиле свој став, конкретно: великосрпски оријентисана буржоазија, која се углавном тек у јесен 1941. године коначно или бар јавно определијела за сарадњу са окупатором и борбу против народноослободилачког покрета. Зато су се у Партији у првој години народноослободилачког рата, негдје мање а негдје више, појавила извјесна одступања од основне линије народноослободилачке борбе. Та одступања су се манифестовала углавном у пренаглашеном истицању, и то не само у сфери идеолошке дјелатности, револуционарног садржаја народноослободилачког покрета. Чини се да су она, позната као лијеве прешке, највише дошла до изражаја у Црној Гори и источној Херцеговини, дијелом у 1941, а нарочито у првој половини 1942. године. У овом раду покушаћемо да објаснимо појаву тих прешака у Црној Гори у назначеном периоду.

О лијевим прешкама КПЈ у Црној Гори до сада није посебно писано. Међутим, у неким публикацијама, у којима се оне узгредно помињу, оцијењене су онако како је о њима својевремено писао ЦК КПЈ у документима којима је посредовао ради њиховог отклањања. Како се из тих докумената не виде у довољној мјери околности под којима је дошло до појаве ових прешака, као ни околности које су ЦК навеле на давање своједобне одговарајуће оцјене о њима, то је потребно објаснити те околности, јер се тако добија нешто другачија слика о проблему. Писати о лијевим

грешкама у Црној Гори само на основу директивних писама ЦК КПЈ било би једнострано и непотпуно, а и недовољно критички. То је и разлог што је оцјена о њима у поменутим публикацијама дата једнострано и у приличној мјери нереално.

При разматрању овог проблема мора се поћи од партијског руководства као полазне основе, јер су грешке о којима је ријеч прије свега и у највећој мјери грешке руководства, у овом случају делегата ЦК КПЈ и Покрајинског комитета. Међутим, компетенције ових органа, а тиме и одговорност, били су различити. Централни комитет и Врховни штаб слали су делегате у поједине покрајине Југославије са најпунијим овлашћењима да руководе партијском организацијом и народноослободилачком борбом и да, у сарадњи са руководством на терену, одговарају за правилно спровођење партијске линије у живот. Сарадња између делегата ЦК и руководства на терену заснивала се на односу старијег према млађем, па је према томе од делегата ЦК у највећој мјери зависило у коликој мјери ће та руководства доћи до изражаја у одлучивању о сложеним питањима развоја народноослободилачке борбе и креирања текуће политике. У Црној Гори је био случај у 1941. и првој половини 1942. године да су делегати ЦК углавном сами одлучивали о свим битним питањима политичке и војне природе и на тај начин преузимали на себе највећу одговорност за оно што се ради.² Самим тим, Покрајински комитет је у већој мјери био извршни партијски орган него креативно руководеће партијско тијело. Ово је потребно констатовати ради лакшег разумијевања проблема који третирамо, па то због тога и чинимо већ на почетку рада.

Делегат ЦК КПЈ у Црној Гори од почетка јула до почетка новембра 1941. године био је Милован Ђилас, а од тада до средине јуна 1942. године Иван Милутиновић. Око 20. марта 1942. године у Црну Гору су дошли Милован Ђилас, Митар Бакић и Светислав Стефановић у својству делегата Врховног штаба. У 1941. години у Црној Гори се налазио и Моша Пијаде, члан ЦК КПЈ, али није имао статус делегата централног руководства. Крајем фебруара 1942. године Пијаде је поново дошао у Црну Гору, овом приликом као делегат Врховног штаба, но са посебним задужењем које је било у вези са прихватањем помоћи која је очекивана од Совјетског Савеза.

О неким грешкама у руковођењу и погрешним схватањима у 1941. години

Из анализе проблема лијевих грешака КПЈ у Црној Гори у 1941. години запажа се да је партијска организација била оријентисана лијево углавном у првим данима послје априлског

² Доказе за ову тврдњу већемо посебно наводити на овом мјесту, јер ће сви бити јасни из читавог рада.

слома, тј. отприлике до напада Њемачке на Совјетски Савез. Тако је и поводом тог напада Покрајински комитет издао проглас у коме је значајну пажњу посветио популарисању борбе за совјетску власт. Поред истицања парола које су претежно биле посвећене Совјетском Савезу, Црвеној армији, савезу радника и сељака, совјетској власти и сл., у дијелу прогласа којим се обраћа радном народу Црне Горе, Боке и Санџака, речено је: „Борба коју данас води велика отаџбина радника и сељака — Совјетски Савез — истовремено је и твоја борба за бољи, човјека достојни живот, за социјализам. Највећа гаранција за успјех те борбе су моћна и непобједива *Црвена армија* и револуционарне снаге међународног пролетаријата и свих поробљених и угњетених народа. Због тога те позива Комунистичка партија — твоја Партија — да у свакодневним биткама челичиш борбени савез радника и сељака у борби за остварење совјетске власти и коначни обрачун са капиталистичким системом, који у себи носи клице импер. ратова и свих зала која те притискују”.³ Оваква оријентација била је наставак једне праксе из предратног периода, када је КПЈ главну оштрицу усмјеравала на питања класне борбе. Но, већ у овом периоду КПЈ се озбиљно интересује и питањем националноослободилачке борбе и на тој линији врши припреме за организовање те борбе. Међутим, радикалан заокрет у овом правцу направила је послје напада Њемачке на Совјетски Савез, када умјесто класних у први план сигурно истиче националноослободилачке захтјеве. Први велики корак у том погледу направио је Политбиро ЦК КПЈ на састанку од 4. јула, када је донио одлуку о отпочињању оружане борбе против окупатора.

Промена генералног курса Партије осјетила се одмах и у Црној Гори. У званичним документима, а и иначе, намах се као готово искључива тема Партије истиче народноослободилачка борба и на тој основи се гради одговарајућа платформа, која је требала да пружи широке могућности за окупљање народних маса, читавог родољубивог становништва, под заставу те борбе. Карактеристичан рефлекс те нове оријентације било је истицање савезништва не само са Совјетским Савезом већ и са Енглеском и Америком.⁴ У прогласу Привремене врховне команде националноослободилачке војске за Црну Гору, Боку и Санџак од 27. јула, на примјер, Енглеска и Америка се називају демократским савезницима Совјетског Савеза,⁵ а у резолуцији покрајинског савје-

³ Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа, том III, књ. 1, док. 1 (у даљем тексту: Зборник).

⁴ До напада Њемачке на Совјетски Савез КПЈ је, свакако оштерењена фактом постојања Пакта о не нападању између Стаљина и Хитлера, истичала опасност од англоамеричког империјализма. Ипак, она је, за разлику од многих других комунистичких партија, једнако указивала и на опасност од њемачког фашизма, јер је вјеровала да једнога дана мора доћи до рата између Њемачке и Совјетског Савеза.

⁵ Зборник III, књ. 1, док. 6.

товања КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак од 8. августа 1941. оправданост постојања тог савезништва објашњава се на следећи начин: „Нападом на Совјетски Савез измијенио се и карактер рата који воде Енглеска, потпомагана од Сједињених Држава на име, тај рат није више империјалистички него праведни рат: карактер рата одређује главна сила која учествује у њему и која ће довести до његовог завршетка у интересу поробљених народа, а та сила јесте антимијеријалистичка-ослободилачка домовина социјализма”.⁶ Слично се на ову ствар гледа и касније у току 1941. године.

Међутим, прелаз на нову тактику, која је одговарала новим условима борбе, није могао тако брзо да избрише навике дугогодишњег рада КПЈ, који се огледао у вођењу политичке борбе на класној основи. У Црној Гори посебно и због тога што је партијска организација била јака и што је била свјесна свог великог утицаја у народу. Тако је и у јулском устанку, након ослобођења појединих мјеста, дошло понегдје до истицања црвених застава, први народноослободилачки одбор у Прахову из јулских дана назван је Праховски радничко-сељачки совјет, и томе слично.⁷ Али ове појаве нијесу узеле шире размјере, а готово нијесу прелазиле ни границе спонтаног одушевљења, које у оној прилици није могло никакме сметати. Једна друга ствар била је повод да се у Централном комитету у јесен 1941. расправља о црногорском партијском руководству и да се то руководство критикује за грешке које је направило. Радило се уистини о извјесним погрешним или за дату прилику неадекватним схватањима, која су узета као озбиљно лијево скретање. Читава ствар је почела од војничких прешака.

Као што је познато, борба против окупатора, која је у Црној Гори отпочела 13. јула, убрзо је прерасла у општенародни устанак. С обзиром на недовољну војно-организациону припремљеност за такав размјер борбе и неупућеност у партизански начин ратовања, то је повлачило већ на почетку озбиљне тешкоће у погледу организације и руковођења устанком. У таквој ситуацији Милован Ђилас, делегат ЦК, непосредно узнемирен гласовима о тешким репресалијама које је окупатор извршио у цетињском срезу, а иначе убијеђен да борба није смјела пријећи границе герилских акција, што је било и на линији директиве ЦК КПЈ коју је он донио у Црну Гору, издаје директиву, познату у документима као друга директива ПК, о свођењу општенародне борбе на оквиру герилских акција. Међутим, ова директива је била нецјелисходна и штетна, јер је у ситуацији разбукталог народног устанка фактички значила окретање леђа народним маса-

⁶ Исто, књ. 4, док. 2.

⁷ Исто, Резолуција покрајинског савјетовања КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак од 8. августа 1941; Стеван Ковачевић, *Прахово у устанку јула 1941. године*, Војноисторијски гласник, 3/1962.

ма које су прихватиле позив Комунистичке партије за борбу против окупатора. Због тога су је масе примиле с невјерицом, а понегдје су је назвале и издајом народне борбе. Што је најгоре, директива је, тамо гдје је стигла, унијела деморализацију и дошло је до озбиљног осипања у устаничким редовима. Да би се ствар исправила, делегат ЦК је, заједно са ПК, отприлике пола дана послје издавања друге директиве, издао прећу директиву, којом је народ позван на општи устанак. Али, прилике су се већ биле озбиљно искомпликовале и било је немогуће отклонити рђаве посљедице друге директиве делегата ЦК, особито у јужном дијелу Црне Горе, гдје је стигла у посебно неповољан тренутак.⁸

Иако друга директива делегата ЦК није била главни узрочник кризе устанка, до које би дошло и да није било прешака у руковођењу, ипак је она унијела пометњу у масе и, уз остале грешке војне природе, доста допринијела да се узмаку пред непријатељем не да мање-више организован вид, који би безболније омогућио настављање борбе против окупатора. Због тога је разумљиво што је на проширеном савјетовању КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак, које је, у одсуству делегата ЦК, одржано 8. августа 1941. у Каменику, указано на негативне посљедице ове директиве, коју је ПК из обзира према делегату ЦК прихватио за своју. Међутим, када је делегат ЦК стигао на савјетовање при завршетку његовог рада и упознао се са оцјенама и закључцима донесеним на њему, наредио је, пошто се са њима није сложио, да се савјетовање понови, тако да је одржано у два дијела. На другом дијелу савјетовања делегат ЦК је издиктирао резолуцију, у којој је изнио своје оцјене и гледања, која је потом прихваћена као докуменат покрајинског савјетовања.⁹ Међутим, и поред тога што је ова резолуција са формалне стране докуменат савјетовања, треба је узети као Ђиласов докуменат, исто као и њој многоме слично писмо које је делегат ЦК неколико дана касније написао и упутио Покрајинском комитету, у ствари са циљем да само још више и опширније објасни или одбрани своје ставове и гледања. Ова два документа, уз још један од 22. јула, који је у име Привремене врховне команде националноослободилачке војске за Црну Гору, Боку и Санџак потписао такође Милован Ђилас, послужила су Централном комитету као повод за критику одређених прешака.

⁸ Батрић Јовановић, *Црна Гора у НОР и социјалистичкој револуцији I*, Београд 1960. 268—273; *Зборник III*, књ. 4, док. 2, Резолуција покрајинског савјетовања КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак од 8. августа 1941. и писмо делегата ЦК КПЈ од августа 1941; Архив Историјског института у Титограду (у даљем тексту АИИТ), 13443/VIII 2—42, Партијска застрањивања у Црној Гори у години 1941. до прве половине 1942. године — сјећање Божка Љумовића.

⁹ АИИТ, 13443 VIII 2—42, Партијска застрањивања у Црној Гори у години 1941. до прве половине 1942. године — сјећање Божка Љумовића; Саво Брковић, Дискусија на састанку историчара и политичких радника у Титограду од 27. и 28. априла 1965 — стеног. биль. IV/11.

партијског руководства у Црној Гори.¹⁰ Покушаћемо прво да укажемо на двије основне карактеристике прва два документа.

Резолуција покрајинског савјетовања, у дијелу који садржи анализу оружаних акција и оцјену о њима, и писмо делегата ЦК на више мјеста су нејасни и контрадикторни. Сем тога, у оба документа изнесена су нека схватања која су била погрешна, односно која су давала погрешну оријентацију за рад у будућности по војној и политичкој линији. До нејасноће у овим документима дошло је због тога што је делегат ЦК на савјетовању као и раније стајао на становишту да до општенородног устанка није смјело доћи, тј. да борбе нијесу смјеле превазићи герилске оквири, а то је било у супротности са другом директивом ЦК о подизању општенородног устанка, коју је око 19. јула донио Митар Бакић, а која се заснивала на Бакићевом приказу стања у Црној Гори из непосредно предустаничког периода, као и са директивом коју је отприлике дан прије тога издао баш делегат ЦК, заједно са ПК, такође о покретању односно настављању општенородне борбе, којом су се жељеле отклонити негативне последице претходне директиве делегата ЦК о свођењу општенородне борбе на оквири герилских акција. У тој ситуацији делегат ЦК покушава да схватање о герилској борби одржи, а да при том не изгуби у улози конзеквентног тумача линије ЦК. То је било немогуће, јер се радило о двије ствари које су се међусобно искључивале. И онда је све испало збркано. Тако делегат ЦК критикује ПК што је „направио пропуст што пред почетак герилских акција није обезбиједио темељиту прораду правилне директиве ЦК о герилским акцијама, што је није прилагодио условима у нашој покрајини и појединим мјестима, чиме би се осигурало правилно и благовремено упознавање партијског чланства са карактером, организацијом и извођењем герилских акција, као и са организационим постављањем Партије у тим условима”. . . , затим што је допустио да дође до стварања војске „кад за то нема политичких услова”, јер „услови за устанак нијесу били сазрели, макар како се он организовао и макар колико маса обухватио”, па је оно што је урађено око њега било присиљавање „маса на општенородни устанак иако за њега нијесу сазрели ни објективни ни субјективни услови” и сл., а на другој страни констатује да „Грешке првог дијела савјетовања су у томе што оно није водило рачуна о чињеници да герилске акције нијесу искључиле нити и данас искључују облик борбе као што је сружани устанак у локалним размјерама”, па да због тога закључци и критика са тога дијела савјетовања „нијесу ударили само на ПК, него и на руководећи форум Партије, на ЦК. Они нијесу омогућавали упознавање чланства са суштином директива ЦК, него су те директиве (о герили и оружаном устанку) супротстављали једно другом, иако њихово правилно тумачење

¹⁰ Зборник III, књ. 1, док. 26, 93 и 168, Писма ЦК КПЈ од 22. октобра, 10. новембра и 22. децембра 1941.

може значити: герила као основни облик који одговара објективним условима, али не напуштати масе које се дижу на устанак, не избјегавати устаничке облике борбе".¹¹ Или, на примјер, о директивама делегат ЦК каже: „Директиве ПК у току досадашњих оружаних акција, посматране свака за себе, биле су нејасне, непотпуне и једностране. Погрешно је у њима било то, да се узгубане масе враћају демобилизацијом ка герили, као што је доцније било погрешно бацити паролу оружаног устанка, у чему се огледа политичка несигурност ПК и несхватање проблема акција узетих у цјелини. Упркос тога, директиве ПК, посматране као цјелина у развоју, у својој основи су правилне, јер значе настојање да се задржи герилски карактер акција, да се избјегну одлучне фронталне борбе, а да се при том Партија не одвоји од маса".¹² Девизијације делегата ЦК при давању оцјене о јулским догађајима толико су велике да је тешко схватити шта је његов стварни став, шта хоће а шта неће, а наводиле су га и на такве констатације каква је, на примјер, она из његовог писма Покрајинском комитету, која гласи: „Масе су данас ближе комунистима него су икада биле, али се комунисти или бар један дио њих није-су још повезали са масама".¹³

Што се тиче схватања која су давала погрешну оријентацију за рад у будућности, ту на прво мјесто долази схватање о „претстојећој антифашистичкој револуцији која није ништа друго него нужна етапа пролетерске револуције".¹⁴ Како је саопштено у писму делегата ЦК, „Претстојећа антифашистичка револуција ријешитиће питање: националне независности, права народа на самоопредјелене, питање народне демократске владавине и уништења свих остатака фашистичке реакције, питање сношљивог живота за радничку класу и радне сељачке масе и питање гаранција тековина те револуције".¹⁵ На тај начин већ на почетку народноослободилачког рата социјалистички смисао народноослободилачке борбе отворено је најављен као њен безусловно крајњи циљ и домет, што је у оним условима значило сужавање базе народноослободилачког покрета. Ово тим прије што је антифашистичка револуција замишљена као догађај ближе будућности. По замисли делегата ЦК, она је временски требала да се поклопи са општенародним устанком, или још тачније: она је у себи укључивала општенародни устанак и социјалистичку револуцију, тј. значила је и једно и друго. У писму делегата ЦК то је на једном мјесту овако саопштено: „Масе не желе повратак на старо стање, јер је старо и довело до овога. То значи да комунисти могу

¹¹ Исто, књ. 4, док. 2, Резолуција покрајинског савјетовања КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак од 8. августа 1941. и писмо делегата ЦК КПЈ од августа 1941.

¹² Исто.

¹³ Исто.

¹⁴ Исто.

¹⁵ Исто.

на тој бази политички припремити и организовати национално-ослободилачку антифашистичку револуцију, то је општи народни оружани устанак. Друкчије речено: комунисти не само да могу спријечити повратак старог, него створити ново, отворити народу пут у будућност, коначно ослобођење од сваког угњетавања и изабљивања. Пошто тако стоје политичке околности у вези са радом око народне револуције, то је сваки нехат, свако оклијевање и неактивност комуниста у раду око припреме општенародног оружаног устанка злочин раван издаји народа и Партије”.¹⁶ Како су припреме за општенародни устанак у Црној Гори навелико вршене током јесени 1941. године и већ у новембру вријеме до почетка тог устанка одмјеравано на седмице и дане, то је ово вријеме — тј. крај 1941. или најкасније почетак 1942. године — требало да значи и почетак „антифашистичке” односно социјалистичке револуције. Концепција о општенародном устанку као завршном, а како је нешто касније предочавано, и краткотрајном чину народноослободилачке борбе изложена је први пут такође у резолуцији покрајинског савјетовања и у писму делегата ЦК.

Трећи докуменат у коме су изложене извјесне поставке са којима се ЦК није сложио односио се на проблем успостављања народне власти, тј. представљао је упутство о формирању народноослободилачких одбора.¹⁷

Чим је добио материјале покрајинског савјетовања КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак и остале о којима је било ријечи, ЦК КПЈ је оштро реаговао: свога делегата у Црној Гори опозвао је, а на његово мјесто упутио Ивана Милутиновића, а Покрајинском комитету је у неколико писама у критичкој форми указао на озбиљност и природу његових грешака, односно погрешних схватања испољених преко поменутих материјала.¹⁸ У првом писму, које датира од 22. октобра, ЦК је писао: „Примили смо ваше материјале: писма, резолуције, као и писмо Вељково¹⁹ Покрајинском комитету. Ми се сада овде не можемо подрбно изјаснити о вашим писмима и резолуцијама. Ваша резолуција, као и ваш став у другим материјалима, садржи такве крупне политичке и војне грешке које нас присиљавају да поништимо те ваше резолуције и тражимо од вас да сместа обуставите прорађивање тих резолуција у партијским организацијама, као и Вељково писмо”.²⁰ У сљедећим писмима (од 10. новембра и 22. децембра) ЦК је детаљно изложио свој став и објаснио суштину грешака партијског руко-

¹⁶ Исто.

¹⁷ Зборник III, књ. 4, док. 1, Упутство Привремене врховне команде национално-ослободилачких група Црне Горе, Боке и Санџака од 22. јула 1942.

¹⁸ Исто, књ. 1, док. 26, 93 и 168, Писма ЦК КПЈ од 22. октобра, 10. новембра и 22. децембра 1941.

¹⁹ Односи се на Милована Ђиласа (псеудоним).

²⁰ Зборник III, књ. 1, док. 26.

водства у Црној Гори: анализу догађаја и оцјену грешака из јулског устанка изложене у резолуцији и писму делегата ЦК назвао је потпуно погрешним,²¹ став о општенародном устанку као „муњевитом ударцу” илузорним,²² а схватање о „антифашистичкој револуцији” политички штетним за народноослободилачку борбу.²³

У вези са питањем изградње и организације народне власти ЦК је писао: „Основна задаћа партије на ослобођеној територији јесте брзо изграђивање власти и то одоздо горе. Ви сте први пут, у јулу месецу, ишли погрешним путем, а правили сте и смешне прешке. Не упуштајте се у формалну демократију, него радите на томе да ћете у изграђивању власти покренути што веће масе. Довољно је да у селима на зборовима и са дизањем руку изаберете народне одборе као органе народне власти, ако ће ти зборови бити претходно политички припремљени, а масе ће знати да се ради о њиховој власти”.²⁴ Из овог текста могао би се стећи утисак

²¹ У писму од 10. новембра о томе је, између осталог, речено: „Ви прешите и у погледу путева устанка. Битно је у вашем схватању да ви супротстављате народни устанак партизанском рату. Тако сте, н. пр., ви сасвим погрешно поставили на вашем саветовању питање о вашим прешкама. Ви говорите тамо, да је било погрешно дићи народни устанак, него је требало развити герилски рат. У ствари погрешка није била у томе што сте ви започели народни устанак, него у томе што сте имали погрешну перспективу у погледу развитка тог устанка. Нашли сте се на репу стижије. После привременог пораза — који је био у садашњим приликама и разумљив и требало га је очекивати — дигли сте руке упуштајући се у друге и празне дискусије о правилности или неправилности устанка. У ствари ви сте требали схватити ваше привремено освајање градова, као средство за наоружање и деморализацију непријатеља, а требали сте већ унапред и политички и војно тактички припремити повлачење на нове позиције и продужити партизански рат, као што се то ради у Србији”. (Зборник III, књ. 1, док. 93.).

²² „Ситуација говори о томе“ — каже се, поред осталог, о томе у писму ЦК од 10. новембра — „да (ми) комунисти нипошто не смемо потцењивати снагу непријатеља, који стоји против нас и да се не смемо заваравати неким илузијама, да ће „муњевитим ударцем“ — као што ви кажете — непријатељ у нашој земљи бити смрвљен за пар дана. Наш устанак не припрема се уротнички, за одређен дан, него је то дупотрајан један процес. А управо то треба објаснити масама, а не да се чак и ви сами бавите таквим илузијама”. (Зборник III, књ. 1, док. 93.).

²³ „Чуди нас“ — каже ЦК, између осталог, о томе у писму од 10. новембра — „како сте ви дошли до „антифашистичке револуције“, када ни у једном нашем или интернационалном документу нисте могли да видите таквог израза. И ако сте мислили тим изразом да означите етапу наше садашње борбе, с обзиром на развитак у будућности, ви сте погрешили. Јесте, у нашој садашњој борби је клица будућих етапа, али при томе није битан антифашистички него антиимперијалистички карактер те борбе, који ће сутра бити још јаче наглашен. И управо због тога треба данас ствар поставити сасвим конкретно: национално-ослободилачки рат против окупатора”. (Зборник III, књ. 1, док. 93.).

²⁴ Зборник III, књ. 1, док. 93, Писмо ЦК КПЈ од 10. новембра 1941.

да ЦК даје оцјену о оснивању и раду првих одбора народне власти у Црној Гори, формираних у току јулског устанка у Колашину, Беранама, Бијелом Пољу, Андријевици и Грахову.²⁵ Међутим, ради се о закључку који је ЦК извео на основу упутства Привремене врховне команде националноослободилачких трупа Црне Горе, Боке и Санџака од 22. јула о избору „привремених општинских и среских власти”.²⁶ То се види по томе што су поставке које је ЦК критиковао (изграђивање власти одозго доље и одредбе које су предвиђале за ратне прилике компликован систем избора општинских и среских власти — „упуштање у формалну демократију”) експлицитно садржане у том упутству. Сем тога, може се сматрати за сигурно да ЦК 10. новембра, када је писао цитирани докуменат, није имао података о првим народноослободилачким одборима у Црној Гори, јер у материјалима покрајинског савјетовања и осталим који су му достављени или могли бити достављени о њима није било говора. Међутим, има нешто из цитираног текста што се може односити и на конкретан рад око формирања поменутих народноослободилачких одбора. При формирању одбора ишло се одозго доље: прво су формиран срески одбори, а тек онда је било у плану формирање општинских и сеских одбора, а у случају Народног одбора ослобођења у Беранама, какав званични назив је добио народноослободилачки одбор за срез берански, поступак око избора био је адекватан или врло сличан поступку предвиђеном упутству Привремене врховне команде. То говори о утицају концепције садржане у упутству на формирање првих народноослободилачких одбора, јер упутство је написано последије формирања одбора, изузимајући Граховски радничко-сељачки савјет.²⁷ Но, при томе је важно да су народноослободилачки одбори у Црној Гори из периода јулског устанка добро организовали свој рад и правилно функционисали и да су представљали највишу власт на дотичној територији, укључујући

²⁵ У прва четири мјесеца формиран су срески народни одбори, а у Колашину још и Народни одбор за варош Колашин, док је Граховски радничко-сељачки савјет представљао општинску народну власт.

²⁶ *Зборник III*, књ. 4, док. 1.

²⁷ Од овог утицаја највероватније могао би се изузети Радничко-сељачки савјет у Грахову, без обзира на то што је формиран два дана последије издавања упутства. На овакав закључак упућивала би удаљеност Грахова од покрајинског центра, који се налазио у Пиперима, а затим у Колашину, а такође и назив Граховског одбора, који представља изузетак у терминологији те врсте код нас.

и војну власт.²⁸ Класичан примјер такве организације и рада био је Народни одбор ослобођења у Беранама, који је представљао образац какав се ваљда већ није поновио у току народноослободилачке борбе.²⁹ Једино је Радничко-сељачки совјет у Грахову, макар по свом називу, индицирао на лијево скретање.

Интервенција ЦК стигла је са закашњењем од око 3 мјесеца. Прво писмо ЦК написано је 22. октобра, али је у Црну Гору стигло 5. новембра, управо кад и Иван Милутиновић, нови делегат ЦК, који га је и донио.³⁰ За то вријеме по свим срезовима у Црној Гори одржане су на бази докумената покрајинског савјетовања мјесне партијске конференције, које су биле од великог значаја за мобилизацију партијског чланства на питањима актуелним за настављање оружане борбе против окупатора, која у форми диверзантских и мањих оружаных акција готово није ни престајала. Такве акције почеле су већ у другој половини августа, затим су

²⁸ Овакав закључак, који ће, сигурни омо, једна шира анализа рада првих народноослободилачких одбора у Црној Гори потврдити, у супротности је с извјештајем ПК од 8. децембра 1941. (*Зборник III*, књ. 1, док. 117.). Међутим, тај извјештај је, према нашој оцјени, написан у претјерано самокритичком духу, а у дијелу који говори о првим органима народне власти има и озбиљнијих нетачности. Тако једна реченица тога дијела извјештаја гласи: „Тамо дјје смо поставили изборе народних одбора ушли су у те одборе и петоколоналци, јер су сви наши активисти били на фронту, тако да није било политичког рада Парлије у масама“. Ова информација не стоји, јер су готово половина састава првих одбора народне власти чинили комунисти, а остало грађански елементи који су у већини до краја рата остали на лијнији народноослободилачке борбе. Но, и да је у тим одборима било више касније испољених непријатеља народноослободилачке борбе, не би се из тога могао изводити закључак да се попријешило што су својевремено укључени у народну власт, јер правилно је било људима прићи са повјерењем и кроз рад их испитати.

На питање зашто је односно писмо ПК написано у оваквом духу и зашто је у њему препричан слике онога што је речено у писмима ЦК којима је критикован рад Парлије у Црној Гори — немамо другог одговора сем да то резултира из безусловне дисциплине према централном руководству. Покрајиноки комитет је, на примјер, и овом приликом солидарно прихватио као своје погрешно донесене закључке и анализе с августовског савјетовања.

²⁹ Суверену власт на својој територији Срески народни одбор ослобођења у Беранама остваривао је преко војно-судске, управне, финансијско-економске, културно-просвјетне и здравствено-социјалне секције, које је формирао на својој црној сједници. На истој сједници Одбор је донио одлуку у вези с организацијом војске и извршио је наименовање командног кадра у јединицама и допунио Војни комитет новим члановима. Упоредо са радом на организацији војних јединица Срески народни одбор ослобођења организовао је избор своских народноослободилачких одбора, а до избора општинских одбора наименовао је у неким општинама привремене предсједнике и по неколико одборника. (*Записник прве скупштине народноослободилачког одбора у нашој земљи*, Историјски записи 1—2/1956, 281—286; Миломир Дашић, *Народни уставак у беранском (иванградском) срезу јула 1941. године и рад Народног одбора ослобођења*, Историјски записи, 4/1961, 655—678; Б. Јовановић, н. д., 139, 140 и 252.).

³⁰ *Зборник III*, књ. 1, док. 26. Писмо ЦК КПЈ од 22. октобра 1941; док. 48, Извјештај Ивана Милутиновића од 6. новембра 1941.

настављене у септембру,³¹ у октобру је могла да се изведе већ тако крутна акција као што је била она на Јелином дубу,³² да би средином новембра Црна Гора дала Одред за операције у Санџаку, који је бројио 3690 бораца.³³ У исто вријеме Партија је развила живу агитационо-пропагандну дјелатност у масама, а одређеним организационо-политичким мјерама унутар својих редова, прије свега чишћењем својих организација од слабих и малодушних елемената и пријемом нових чланова који су се истакли у борбама и тешкоћама, оспособила се за нове и све сложеније задатке. Због свега тога Иван Милутиновић, кад је дошао у Црну Гору, могао је на основу првих утисака да јави Централном комитету, између осталог, сљедеће: „чим сам стигао, одржао сам састанак са бироом и претставником Централног комитета другом Вељком. Из поднијетих усмених излагања и онога што сам видио на терену приликом проласка добија се сасвим друга слика и стварно постоји друго стање него када се чита резолуција и писмо друга Вељка. Прорада писма и резолуције извршена је и прорађена у свим партијским организацијама, и баш на бази оба документа извршена је консолидација и јачање партијске организације, без обзира што тамо у једном и другом документу има погрешака и што их је Централни комитет одбацио као погрешне. Рад последице савјетовања отишао је сасвим правилним путем и у погледу рада партијске организације и у погледу учвршћења партизанских одреда, у војном погледу и у погледу масовности самих одреда, што се најбоље види у великој популарности и Партије и партизана међу широким народним масама”.³⁴

Знајући да се Централни комитет припрема да Покрајинском комитету напише ново писмо, у коме је имао намјеру да детаљно изнесе своја запажања и критичке примједбе на рад партијске организације, и посебно њеног руководства у Црној Гори, а у нади да ће његово писмо стићи прије писања поменутог критике, Иван Милутиновић је нашао за потребно да Централном комитету сугерише сљедеће: „На основу свега горе изложеног, као и стања у Партији и партизанског рада, потребно би било да се сачека долазак друга Вељка, пак тек онда да се да критика партијског рада (и) грешака које су чињене на овом терену, како у погледу партијског рада тако и у погледу рада партизанског. Тек последице

³¹ Зоран Лаквић, Радоје Пајовић, и Гојко Вукмановић *Народноослободилачка борба у Црној Гори 1941—1945 — Хронологија догађаја*, Титоград 1963, 112, 115, 121, 125, 126, 127 и 129.

³² *Зборник грађе за историју радничког покрета Црне Горе*, књ. II, Титоград 1959, 277—278; Војо Тодоровић, *Подгорички срез у тринаестојулском устанку*, Београд 1954, 121—131; Јован Вујошевић, *Уништење италијанске моторизоване колоне на Јелином Дубу 18. октобра 1941* Војноисторијски гласник, 4/1951, 69—74.

³³ *Зборник III*, књ. 1, док. 84, Предлог бројног стања, наоружања и командног састава Црногорског НОП одреда за операције у Санџаку од краја новембра 1941.

³⁴ Исто, док. 48, Извјештај Ивана Милутиновића од 6. новембра 1941.

његовог реферата многе ће ствари бити јасније, и добиће се права слика. Ово је потребно и ради одржања ауторитета руководства и Партије као цјелине, која данас у Црној Гори има огроман утицај на широке народне масе. Ваша резолуција треба да констатује успјехе и нарочито да удари по прешкама које су чињене за вријеме до савјеловања, успјехе које је постигла последије савјетовања и правилан рад међу широким народним масама”.³⁵ Међутим, писмо Ивана Милутиновића (односно Милован Ђилас, који га је носио) стигло је у Централни комитет последије 10. новембра, тј. пошто је критика партијског рада у Црној Гори била већ написана и упућена.

Као што се види, између оцјене о резолуцији покрајинског савјетовања и о писму делегата ЦК коју је дао Централни комитет и резултата који су на бази тих докумената постигнути у Црној Гори постоји очигледан несклад. Међутим, несклада у ствари нема када се узме у обзир да је резолуција у дијелу којим су утврђене смјернице и одређени задаци за будући рад углавном правилно постављена. Другим ријечима, апстрахујући погрешне оцјене које су дате о јулском устанку и дуге, углавном јалове приче о правилности и неправилности устанка или ове и оне директиве, као и схватање о „антифашистичкој револуцији” и општенародном или другом устанку, како су у Црној Гори назвали тај будући масовни оружане покрет, чије су последице по правилу требале да дођу до изражаја углавном бар неколико мјесеци касније, Партији су за непосредну акцију остали задаци формулисани у резолуцији у следећих шест тачака:

„1) Учвршћење и проширење партијске организације у свим мјестима и условима и правилна расподјела свих сектора рада у њој. *Очување и ојачање Партије је једина гаранција за успјех у будућим борбама.*

2) Енергично и неодложно приступити систематском идеолошком, теоретском и политичком издизању кадрова партијских.

3) Развијање пропаганде и агитационе дјелатности у партијском чланству и народним масама.

4) *Организовање масовног герилског покрета* као кичме будуће војске. Стварање чврсте материјалне и политичке базе за герилске одреде у заједници са осталим патриотским елементима.

5. Свестрана војничка и политичка припрема општенародног оружаног устанка, увлачећи при томе све родољубе и антифашистичке елементе.

6) *Организовање и извођење акција*”.³⁶

Ови задаци, уз концепцију о остварењу војног дијела програма, разрађену у додатку резолуцији или тзв. интерној резолуцији, која је као посебан докуменат донесена такође на покрајинском савјетовању, представљали су акциони програм Партије

³⁵ Исто.

³⁶ Исто, књ. 4, док. 2.

и рад на њиховој реализацији у највећој мјери је одређивао ток и физиономију догађаја у наредна три мјесеца, тј. до доласка Ивана Милутиновића у Црну Гору. А то је оно што је било од пресудног значаја као руководство за акцију, а не фразе у документима, и у томе треба гледати разрешење противрјечности између критике прешака и стварног стања на терену. Ово нарочито када је у питању анализа војних прилика.³⁷

На покрајинском савјетовању и касније између Ђиласа и Покрајинског комитета није било разлике у гледању на конкретне могућности и форме борбе са којима је требало почети после јулског устанка, односно наставити дотадашњу борбу. Другим ријечима, Ђиласова теза о герилској борби одговарала је новим условима, који су били неупоредиво неповољнији него они уочи устанка. Стога је природна основна замисао, изнесена у интерној резолуцији, да се народноослободилачка борба развија по узлазној линији, почев од диверзантских и мањих оружаних акција, преко крупнијих акција, до општенародног устанка, односно да се тим путем врши припремање народних маса за подизање општенародног устанка.³⁸ Оријентација је, дакле, била добра, али је, као што је раније речено, погрешно био схваћен карактер тог будућег устанка као изненадне и краткотрајне акције. Према томе, све док су почеле да се у одређеној мјери рефлектују посљедице концепције о гзв. другом устанку, може се говорити углавном само о специфичностима народноослободилачке борбе у Црној Гори. У те специфичности спада у првом реду војна организација, која је почела од герилских одреда „као кичме будуће војске”.³⁹ Током јесени, на бази утврђене концепције долази до стварања герилских чета, батаљона и бригада као територијалних војних јединица, формираних по узору на формације народне војске бивше црногорске државе. Од краја октобра, а коначно у новембру, по доласку Ивана Милутиновића у Црну Гору, војна организација је саображена концепцији Врховног штаба, утврђеној на савјетовању у Столицама 26. септембра 1941. То није било тешко постићи јер се није радило о вели-

³⁷ Ову околност добро је запазио Бошко Ђуричковић у једном свом раду када је констатовао: „Резолуција савјетовања и Ђиласово писмо су у августу и септембру прорађивани на партијским састанцима и на основу тих докумената су одржане мјесне партијске конференције. Дно резолуције у коме се третирало питање да ли је било правилно бацити паролу о оружаном устанку или се задржати на герилским акцијама није много диокутован у организацијама, јер људи нијесу ни схватили категоризацију акција коју је Ђилас исконструисао, нити им је то било вужно у практичној припреми за нове акције и даљу борбу против окупатора. Основно је било припрема за борбу а не назив акције“ (Б. Ђуричковић, *Припреме и развој устанка у срезу даниловградском, Устанак народа Југославије 1941.*, књ. I, 459).

³⁸ АИИТ, 3/II 1—1/41, Додатак резолуцији покрајинског савјетовања КПЈ или интерна резолуција од 8. августа 1941.

³⁹ Исто.

ким разликама. Назив *герилац*, замијењен је називом *партизан*, *бригаде* су назване *одредима*, а извршене су измјене и у називу неких функција и бројном саставу командног кадра у јединицама.⁴⁰ Оно што је било погрешно постављено у војним јединицама била је организација Партије у њима. У герилским одредима Партија је радила „као фракција”, како је то утврђено интерном резолуцијом, а то значи да су чланови Партије индивидуално дјеловали као чланови одговарајуће партијске групе или ћелије на терену, јер партијске организације у вајсци није било.⁴¹ Касније, прерастањем герилских одреда у чете и батаљоне, ова се мањкавост почела отклањати формирањем посебних партијских организација у војним јединицама.

Што се тиче концепције о тзв. другом устанку, која је у односу на организационе и политичке припреме за устанак у току јесени практично претрпјела извјесне корекције, може се рећи да је она утицала на успоравање темпа народноослободилачке борбе уколико су се планским усмјеравањем борбе настojале избјећи „пренагљене” акције, од којих се плашило да ситуацију истргну из руку.⁴² Иван Милутиновић је у извјештају од 14. децембра 1941. обавијестио ЦК КПЈ да је савјетовање ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак од 7. децембра 1941. показало „низ недостатака и прешака које су прављене од септембра мј. па до данас. . . Савјетовање је показало да пасивност и чекање на општи устанак је погрешно дјеловало на утврђење партизанских јединица. Многи другови активисти, као и читаве парт. организације, падали су под утицај група и људи који су били против сваке борбе против окупатора. Пасивност и неактивност партизан. јединица, па и читавих парт. организација, омогућила је мирно роварење пете колоне и непријатеља народа (Срез берански и андријевички)”.⁴³ Међутим, било би погрешно прецијенити утицај концепције о „другом устанку” на смањење инте-

⁴⁰ *Зборник III*, књ. 1, док. 27, Наређење Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку од 25. октобра 1941; док. 48, Извјештај Ивана Милутиновића од 6. новембра 1941; док. 60, Записник о савјетовању Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку са командантима и политичким комесарима одреда од 15. новембра 1941; док. 65, Извјештај Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку од 20. новембра 1941; док. 66, Директивно писмо ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак од 20. новембра 1941.

⁴¹ АИИТ, 3/II 1—1/41, Додатак резолуцији покрајиноског савјетовања или интерна резолуције од 8. августа 1941; *Зборник III*, књ. 1, док. 66, Директивно писмо ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак од 20. новембра 1941; док. 117, Писмо ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак од 8. децембра 1941.

⁴² На терену мањи или већи застоји у борби прављени су под разним изговорима. Ситне акције често су претпостављане крупнијим, јер се сматрало да распарчавају снаге, а понегдје су избјегаване из страха да се непредвиђено не претворе у крупне акције, када ове нијесу биле пожељне, односно када су наводно могле бити од штете за општенародни устанак и сл. (*Зборник III*, књ. 1, док. 93 — Писмо ЦК КПЈ од 10. новембра 1941).

⁴³ *Зборник II*, књ. 2, док. 59.

зитета народноослободилачке борбе, као што је то урађено на децембарском партијском савјетовању, јер су објективне тешкоће биле од пресудног утицаја у овом погледу, толико пресудне да је и сама концепција о припремама за „други устанак” увелико моделирана зависно од тих тешкоћа. У интерној резолуцији постављено је да живот окупатору путем извођења директних и индиректних акција, како су тамо називане, треба учинити несносним, с тим што је предвиђено да извођење индиректних и индиректних акција, како су тамо назване, треба учинити директних акција (напади на најосјетљивије тачке непријатеља: уништавање појединих одреда, комора, транспортних средстава, магацина хране и оружја и сл.) буде што чешће и све масовније.⁴⁴ Овако зацртану линију само дијелом је било могуће остварити у 1941. години. Као што је раније речено, Партија је успјела да током јесени 1941. увелико поврати повјерење маса и из дана у дан је све више ширила свој утицај, али када је било у питању извођење оружаних акција — становништво је било врло осјетљиво, управо у великој мјери се опирало извођењу таквих акција. Свакодневни и упорни политички рад у овом правцу давао је доста скромне резултате. У појединим крајевима, као на примјер на подручју Ловћенског одреда, које је јако страдало у јулско-августовским репресалијама окупатора, није могла бити изведена ниједна крупнија акција, а до средине новембра 1941. године на територији тога одреда нијесу извођене чак ни диверзантске акције.⁴⁵ Због тога се у тактици руководства народноослободилачког покрета према народу појавила у неку руку средња линија, која је требала на неки начин да утврди заједнички језик за обје стране, а то је објективно било могуће само одступањем у прилично великој мјери од раније утврђеног програма. Тако су акције извођене, али је темпо њиховог раста био успорен за рачун формалног изјашњавања народа да ће ступити у општенародни устанак „кад за њега сазру сви услови”. Народ се задовољавао обећањем руководства да се неће преурањити са тим устанком, односно да ће овога пута бити подигнут у прави час. Овакав уступак масама најправилније је звати признавањем реалног стања и могућности, мада је у томе било у извјесној мјери и елемената повлађивања, као: „народ све зна”, „ми са народом”, „правилно је оно што народ тражи” и сл.⁴⁶ Но, и то је било прије свега одраз стања и могућности, одраз тешких услова за пропагандни рад на линији укључивања маса у оружану борбу. Да се не би признала слабост, тзв. средња линија, која формално није ниједне записана, а која је у себи крила и

⁴⁴ АИИТ, 3/II 1—1/41, Додатак резолуцији покрајинског савјетовања или интерна резолуција од 8. августа 1941.

⁴⁵ Зборник III, књ. 2, док 32, Записник са савјетовања штаба Ловћенског одреда са командантима и политичким комесарима батаљона од 20. јануара 1942.

⁴⁶ Исто, књ. 1, док. 93, Писмо ЦК КПЈ од 10. новембра 1941.

могућности и немогућности, објективно је поистовјећена са организационим и политичким припремама за „други устанак” и идентификована са концепцијом развојног пута борбе за дати период, иако је она стварно била у доста великој мјери испод програма начелно утврђеног на покрајинском савјетовању.

Па ипак, и поред тога, развој народноослободилачке борбе у Црној Гори текао је узлазном линијом и, што је врло важно, оружане акције, изузимајући напад на Пљевља, извођене су партизанским начином ратовања. То је добило признање и у оцјени ЦК КПЈ, који је у писму Покрајинском комитету од 22. децембра 1941. о томе писао сљедеће: „јасно се види да је Партија у последње време постигла велике успехе, како у погледу оружаних акција против непријатеља тако и у погледу политичког утицаја у масама. Нарочито су ваше војне акције показале да сте исправили ваше раније грешке” (мисли на грешке из јулског устанка — прим. Ђ. В.) „и да сте прешли за садашње прилике једино правилним партизанским облицима војне акције”.⁴⁷

И поред наведених оцјена о политичком раду Партије, може се говорити и о извјесним грешкама које су направљене на овом плану. Нешто теже је одговорити да ли су те грешке и у коликој мјери посљедица схватања о „антифашистичкој револуцији”. Сигурно је само то да то схватање није било од већег утицаја, као што је сигурно да оно декларативно није дошло нигдје до изражаја при спровођењу генералног курса Партије на окупљању широких народних маса у јединствени народноослободилачки фронт,⁴⁸ али то не искључује могућност да је понегдје и у извјесној мјери у пракси ликвидације непријатеља народноослободилачке борбе могло бити од утицаја, тим прије што су карактер и смисао „антифашистичке револуције” објашњавани у партијским организацијама после покрајинског савјетовања, како се даде закључити на основу једног извјештаја секретара

⁴⁷ Исто, док. 168.

⁴⁸ Чак и у резолуцији покрајинског савјетовања и писму делегата ЦК поред тезе о „антифашистичкој револуцији” има таквих мјеста која на ширину платформе народноослободилачке борбе сасвим правилно указују. Тако се у резолуцији на једном мјесту каже: „Комунисти као вјерни синови свога народа, ступили су на чело те националноослободилачке борбе. Они се поносе улогом која им је развојем догађаја додијељена. Али би бјело криво мислити да је та борба само ствар комуниста. Напротив, она је и ствар свих искрених патриота, свих родољуба, свих оних који желе да се дође до националног ослобођења испод јарма фашистичког окупатора — а комунисти су најодлучнији, најнепомирљивији и најхрабрији и најдоследнији заточници те борбе за националну независност и демократску народну владавину. Није због тога чудо што петоколонашка шпијунска банда, као туђинска фашистичка агентура, иде баш за тим да општенародну националну борбу представи као ствар једино комунистичку, да одвоји остале патриоте од комуниста, да одвоји и уништи комунисте и комунистичку партију”.

У писму делегата ЦК на опасност од лијевог скретања у Партију указано је сљедећим ријечима: „Прије свега, указује нам се гдје се налази и у каквом се облику јавља главна опасност у Партији. Друг Стаљин нас

ПК Скоја од 18. новембра 1941.⁴⁹ Да би се стекао што бољи увид у ово питање, изнијећемо како је Партија гледала на платформу народноослободилачке борбе и како је у пракси ликвидације непријатеља народноослободилачке борбе спроводила утврђену политику.

Пропагандна активност КПЈ у Црној Гори на плану остваривања националноослободилачког програма, широко започета послје напада Њемачке на Совјетски Савез, настављена је не смањеним темпом и послје јулског устанка. У свим документима Покрајинског комитета, како прогласима намијењеним широј јавности тако и интерним партијским писмима, директивама, инструкцијама и сл., истицана је идеја окупљања народних маса у јединствени народноослободилачки фронт и указивано је на ширину платформе народноослободилачке борбе. Тако је на примјер, у прогласу ПК из друге половине августа између осталог речено: „Народ мора остварити непробојно национално јединство, учинити немогућим да непријатељско око завирује у народну душу и народне редове. Народ се мора ради своје будућности збити око својих патриотских вођа у данашњој борби све до свог коначног ослобођења и избацивања непозваног окупатора са наше родне груде... Комунистичка партија, као предводник радничке класе и радних маса, није штедјела нити ће штедјети своје снаге у даљој борби за добро народа. Заједно са осталим патриотима, дијелећи с њима зло и добро, она ће у интересу народа и општенационалних циљева водити најнепомирљивију борбу против окупатора и његових окутоноша све до коначног народног ослобођења”.⁵⁰ У прогласу од 17. октобра, разобличавајући пропаганду петоколонаша, који су борбу против окупатора хтјели да прикажу као комунистичку ствар, ПК је писао: „Те кукавице и шпијуни ће вам рећи — то је чиста комунистичка ствар, али ви треба да знате да вас лажу да би разбили народно једин-

је учио да је главна она опасност против које смо заборавили да се боримо. Карактеристично и поучно је да је на првом дијелу савјетовања било премало говора о тој главној опасности, да је она сасвим заборављена. А та опасност јесте „лијева опасност“, *секташтво према масама*, које не води рачуна нити о објективним условима, нити о стању зрелости маса, она се испољава у окупеним, зачураеним, од маса у данашњим условима одвојеним облицима рада. То окретање онемогућава да се изрази здрави, дубоки патриотизам нашег народа, да се окупе на општенационалном послу патриоти из народа, нови, досада непознати борци. То значи да у Партији треба повести одлучну борбу против секташтва према масама, идући у тој борби чак до избацивања из Партије оних који се покажу непоправним“. (*Зборник III*, књ. 4, док. 2.).

⁴⁹ „Питање антифашистичке револуције“ — каже се у том извјештају — „објашњавали смо овако: ми се боримо за ослобођење, али истовремено смо свјесни да старо не ваља и ми чећемо повратак на стару, бившу Југославију, већ још данас треба да се припремимо да не дозволимо то, да га по сваку цијену пријечимо. Ту бујзиду која ће собом однијети све оно што не ваља, све оно старо сматрали смо антифашистичком револуцијом“ (*Зборник III*, књ. 4, док. 7).

⁵⁰ АИИТ, 383/II 5—9/41.

ство и да се данас ради само и једино о националном ослобођењу”.⁵¹ ПК због тога у прогласу позива све родољубе — бивше официре, љекаре, чиновнике, ђаке, старе и младе, жене, без обзира на вјерску и националну припадност, да остваре чврсто народно јединство у борби против окупатора и његових сарадника.⁵² На сличан начин питање карактера народноослободилачке борбе третира се и у осталим прогласима ПК, издатим до краја 1941. године.⁵³

Политичка линија Партије још боље се огледа у интерним партијским документима, у којима је могло да стоји и нешто што није за ширу јавност. Али ни тамо нема ничег што не би било у прилог стварања јединственог народноослободилачког фронта на најширој основи, било да су ти документи писани као директиве и инструкције за рад партијских организација било да се у њима налазе критички осврти на поједине прешке које су се на линији стварања народноослободилачког фронта јављале или могле јавити на терену. Навешћемо неке документе који о томе говоре.

У инструкцији ПК о непосредним задацима партијских организација, писаној крајем августа 1941. о линији Партије у народноослободилачкој борби између осталог је речено: „Политички рад треба саобразити новоствореној ситуацији, тако да све треба усмјерити у правцу окупљања широких народних маса за националноослободилачку борбу и побједу над мрским окупатором и његово коначно чишћење са нашег земљишта. То говорити на ширим саспаницима и конференцијама, а и зборовима. Не разбити јединство народа оштрим иступима у лијево на овим саспаницима, јер ће се оштро поступити према свим таквим партијцима. . . Треба учинити све да сви људи изузев омрзнутих шпијуна и слугу окупатора пођу са нама руку под руку у ову свету и ослободилачку борбу. Не ради се о совјетској власти, него о народној власти”.⁵⁴

Двадесет шестог октобра 1941. у директиви ПК окружним и мјесним комитетима и биројима ћелија на ширину платформе народноослободилачке борбе указано је следећим ријечима: „И поред тога што је неколико пута наглашено, примјећује се да поједина партијска руководства и појединци још увијек секташе у односу на родољубиве елементе и друге савезнике у борби. То је прешка која може тешко да се освети Народноослободилачкој борби и нашој Партији. Комунисти морају да буду свјесни тога да је циљ данашње борбе народно ослобођење испод фашистичког јарма, и да је њихова највећа дужност да у ту борбу уведу

⁵¹ Исто 9233/II 5—3/41.

⁵² Исто.

⁵³ Зборник III, књ. 1, док. 44, 69 и 120, Прогласи ПК од 3. новембра, 21. новембра и 9. децембра 1941.

⁵⁴ Исто, док. 10.

све оне који су спремни да у њој учествују или је на ма који начин помажу”.⁵⁵

У новембру ПК у директиви ОК Подгорица понавља тезу о сарадњи са родољубивим елементима на сљедећи начин: „Поставља се питање сарадње са родољубивим елементима. На том пољу чувати се секташења, сарадњу остваривати са свим искреним родољубима, који хоће искрено да се боре и помажу Национално ослободилачку борбу, без обзира на то је ли он припадник или функционер какве родољубиве организације или политичке странке. Најбољи међу тим елементима, на основу предлога МК односно ОК и на предлог батаљонске команде могу се узети у обзир за војна руководства”.⁵⁶

Иста мисао испољена је и на савјетовању Главног штаба са командантима и политичким комесарима одреда од 15. новембра 1941. сљедећим ријечима: „Пружити могућност свима поштеним родољубима да учествују у Народно-ослободилачкој борби. Провјереним родољубима пружити могућност да уђу и у командни састав партизанских јединица”.⁵⁷

Поводом живљег кретања маса до којег је дошло у вези са мобилизацијом и одашиљањем Црногорског НОП одреда у Санџак, па и захтјева једног броја бивших југословенских официра и других представника старог режима да буду примљени у партизане, ПК је нашао за потребно да партијским организацијама у директивном писму од 20. новембра нагласи сљедеће: „свима треба казати да су отворена врата партизанских јединица свима поштеним родољубима, свим који хоће да се боре против окупатора, те да и они могу да ступе у партизане. Од њиховог држања у борби зависи њихов даљи напредак, јер ми не гледамо на то што је ко био прије и у бившој југословенској војсци, већ како се ко држи сада, у данашњој борби. Провјерени родољубиви елементи биће примани и у штабове партизана, а елементи компромитовани у народу, чија је прошлост прљава, не долазе у обзир ни за пријем у партизане”.⁵⁸

На питање штаба Ловћенског одреда, који вјероватно није био обавијештен о овом писму ПК, да ли да рачуна на неку посебну сугестију у вези са притиском присталица бивших грађанских партија, које је народ звао англофилима, да буду примљени у партизане, „сем оног што нам је досада познато у вези са народноослободилачком политиком у данашњој етапи борбе”, Главни штаб је одговорио: „У данашњој ситуацији, гдје је питање Народноослободилачког рата противу окупатора (најглавније), сви родољубиви и добронамјерни елементи могу и треба

⁵⁵ Исто, док. 29.

⁵⁶ Исто, док. 47.

⁵⁷ Исто, док. 60, Записник о савјетовању Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку са командантима и политичким комесарима одреда од 15. новембра 1941.

⁵⁸ Исто, док. 66.

да нађу мјеста у партизанским редовима. Рад и активност таквих елемената не смије бити спутаван, али мора бити контролисан а нарочито у погледу њиховог политичког рада међу партизанима. Што се тиче њиховог избора у командне саставе, не треба то избјегавати, но с тим ако се покажу као добри борци, уз добре полит. комесаре могу заузимати и долазити за командире чета, команданте батаљона, па чак и за команданте одреда”.⁵⁹

Првог децембра ПК је реаговао на неке неправилности које су се поткрале у прогласу ОК Цетиње Катунјанима. Тим поводом је Окружном комитету Цетиње писао: „Данас је политички неправилно дијелити људе, како ви то радите у вашем прогласу Катунјанима, на бјелаше и зеленаше, на пр. „један дио бјелаша” итд., већ се треба свим силама заложити за то да те подјеле уопште нестане. Да се сви поштени Црногорци и Црногорке окупе у јединствени фронт у борби за народно ослобођење из фашистичког ропства... Све оне који изражавају своју спремност за борбу, звали се они „англофили” или ма како друкчије, треба примати у наше партизанске јединице”.⁶⁰

У закључцима савјетовања ПК од 7. децембра 1941. на видном мјесту је саопштено: „Схватити и масама правилно објашњавати карактер данашње борбе која је народно-ослободилачка. Најоштрије сузбијати сва љевичарска застрањивања која се код нас јављају у том правцу и омогућити свим поштенним родољубима да активно учествују у данашњој народно-ослободилачкој борби — отворити им врата наших народно-ослободилачких партизанских јединица”.⁶¹

Осамнаестог децембра Главни штаб је на истој линији писао штабу Ловћенског одреда: „Настојте да се што јаче повежете са представницима радикала и демократа, па ако је могуће да одржите заједничке састанке, на којима би доносили заједничке закључке и осуду свих оних који у данашњој ситуацији покушавају да отворе братоубилачку борбу у Црној Гори. Позивајте на те састанке и људе познате као поштене федералисте”.⁶²

У складу са општом линијом Партија је на широкој основи поставила и питање структуре и карактера народноослободилачких одбора. Када је крајем 1941. године питање формирања ових одбора постало актуелно, „Народна борба”, орган ПК, писала је: „Ти одбори нијесу и не смију бити органи појединих партија или посебних организација, већ у њима треба да буду заступљене све политичке групе и организације и сви честити родољуби, све

⁵⁹ Исто, док. 81, Извјештај штаба Ловћенског одреда од 27. новембра 1941; док. 82, Нарјеђење Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку од 28. новембра 1941.

⁶⁰ Исто, док. 104.

⁶¹ Исто, књ. 4, док. 10.

⁶² Исто, књ. 1, док. 147.

оно што је на дјелу показало да никада неће издати своју отаџбину у овом светом рату”.⁶³

Покрајински комитет и Главни штаб предузимали су и непосредне кораке у циљу остварења сарадње са грађанским елементима. Из извјештаја о једном контакту (који је био у изгледу) са представницима бивших грађанских партија из Подгорице, који су, према обавјештењима која је био добио Главни штаб, једном својом резолуцијом били предвидјели да траже да се њихови представници признају у Главном штабу, да се укине функција политичког комесара у јединицима и сл., види се шта је Главни штаб у конкретном случају узимао као базу за споразумијевање са тим људима. „1) Тражићемо” — каже се у извјештају Главног штаба о томе — „да се одржи заједнички састанак са свима политичким представницима и од њих тражити да се изјасне за Народно-ослободилачку борбу и то не само на ријечима него и на дјелу. 2) Не дозвољавамо никакво формирање других јединица изван партизанских одреда и њих ћемо позвати да ступају у партизанске редове, па ако се у току борбе покажу као добри војници, примаћемо их и у штабове. 3) Приликом формирања народно-ослободилачких одбора по селима тражићемо да и они улазе у те одборе”.⁶⁴

Покрајински комитет и Главни штаб су, међутим, у циљу постизања споразума са припадницима грађанског друштва, нарочито оним истакнутијим ишли и још даље и правили понекад неоправдане, па и недозвољене уступке тим људима, све у нади да ће их придобити за народноослободилачки покрет или бар привољети на неутралан став. Без обзира што се у тим случајевима у одређеној мјери ради о грешкама десно-опортунистичке природе, изнијећемо неколика таква покушаја, јер они још и више илуструју колико је став покрајинског руководства био далеко од било чега што има везе са секташтвом, односно колико је то руководство ишло далеко у настојању да оствари општеноародно јединство на националноослободилачкој основи. Грађански елементи у Црној Гори представљени су били углавном дјелима политичким струјама: великосрпски оријентисаном и сепаратистичком. Прва је имала још од почетка устанка најјачу базу у Васојевићима, а друга у Катунској нахији. Примјери које желимо да наведемо односе се на покушај постизања споразума са Ђорђем Лашићем, мајором бивше југословенске војске, једним од најистакнутијих представника великосрпски оријентисане струје у Црној Гори, као и на покушај успостављања контакта и придобијања за народноослободилачки покрет Крста Поповића и Душана Вуковића, који су били официри бивше Црногорске војске и главни представници сепаратистичке политичке струје у Црној Гори.

⁶³ Исто, док. 100.

⁶⁴ Исто, док. 77, Извјештај Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку од 26. новембра 1941.

Ђорђе Лашић се непријатељским ставом према народно-ослободилачком покрету почео истицати још од почетка јесени 1941, али су преговори или покушаји да се преговара са њим у циљу његовог придобијања за народноослободилачки покрет поведени тек у децембру, када је он био већ формирао четнички батаљон у Лијевој Ријеци.⁶⁵ Први преговори вођени су 8. децембра, али без резултата. Уочи тога Лашић је био упутио писмо Главном штабу, које је добијено након преговора. Главни штаб није хтио пренебрећи чињеницу да је ово писмо било на одређени начин изазов на разговор, па се одлучио на нове контакте с Лашићем, овом приликом истурајући у залеђе неколико стотина партизана, који су требали да изврше евентуалан напад на италијански гарнизон у Лијевој Ријеци, а у сваком случају да изврше његову блокаду, и да се под таквим околностима Лашић принуди или да се јавно декларише као сарадник окупатора, или да приступи партизанима. Међутим, до напада на италијански гарнизон није дошло, јер су околности за то биле неповољне, с обзиром да је становништво љеворечке општине увелико било потпало под утицај Лашићеве пропаганде или је већ било укључено у његову организацију. Иако је то био минус за ионако мале изгледе на успјех преговора, на иницијативу Блажа Јовановића, организационог секретара ПК и команданта Зетског НОП одреда, који је био на челу партизанских снага упућених на терен љеворечке општине, до преговора је ипак дошло. Осамнаестог децембра Јовановић се у селу Птичу у два маха састао са Алексом Дујовићем, представником Ђорђа Лашића, а сјутрадан је дошло до новог контакта, али ови су се завршили без резултата. Дујовић је изјавио да Лашић и његови сарадници не признају Главни штаб и да одбијају сарадњу са комунистима, а представници Главног штаба су на крају једва успјели да се спасу јер је пријетила опасност да постану жртва невјере.⁶⁶

Још већу упорност ПК је показао у настојању да Крста Поповића, који је живио у Цетињу, придобије за народноослободилачки покрет. Први пут је покушао да успостави контакт са њим преко Окружног комитета Цетиње у новембру мјесецу. ОК Цетиње је Поповићу послао писмену поруку да изађе из Цетиња и састане се са представником штаба Ловћенског одреда ради

⁶⁵ Поступак је у основи био у супротности са закључцима савјетовања Главног штаба са командантима и политичким комесарима одреда од 15. новембра 1941. и одлукама покрајинског партијског савјетовања од 7. децембра исте године, на којима је речено да најоштрије треба сузбити и спријечити покушаје формирања војних јединица изван партизанских одреда (*Зборник III*, књ. 1. док. 60 и књ. 4, док. 10).

⁶⁶ *Зборник III*, књ. 4, док. 18, Одломак из Дневника Рајка Милошевића, бораца Йеворечке партизанске чете, за период новембар—децембар 1941; Б. Јовановић, н. д., 454—455; Радован Лекић, *Андријевички срез 1941—1944*, Цетиње 1961, 160—162 и 168—169.

вођења разговора о народноослободилачкој борби. Иако Поповић на овај састанак није дошао, нити је послао одговор на поруку, ПК и Главни штаб су и даље инсистирали да се наставе покушаји успостављања контакта са њим, ако ни због чега другог а оно да би се у случају поновног одбијања разговора лакше разголитио пред народом као непријатељ народноослободилачке борбе.⁶⁷ Зато су му у другој половини новембра сељаци његове завичајне општине (Џуце) упутили позив да изађе на слободну територију и подијели зло и добро са народом, али је он то одбио. Убрзо затим, 3. децембра, Штаб Ловћенског одреда упутио му је писмо, у коме га је „последњи пут” позвао да се определијели „или с Црногорцима или с Талијанима”.⁶⁸ Мада је Поповић и овај позив одбио, штаб Ловћенског одреда и ОК Цетиње нијесу престали да се интересују да га придобију за народноослободилачку борбу, чак ни пошто су обавјештени да је он од стране окупатора постављен за шефа крилаша у Црној Гори.⁶⁹

Случај Душана Вуковића нешто је другачији. У тренутку када га се је хтјело привољети за народноослободилачку борбу он је био ухапшен и приведен у Главни штаб, па је његова судбина зависила од воље чланова Главног штаба. Вуковић је иначе био један од најистакнутијих присталица Крста Поповића у Катунској нахији, односно један од организатора антипартизанског покрета у том крају.⁷⁰ Због тога је 4. јануара 1942, при покушају да на Ресни одржи збор „представника цијеле нахије” у циљу формирања „Одбора народне слоге за Катунску нахију”, ухапшен са неколико сарадника и заједно са њима спроведен у штаб Ловћенског одреда.⁷¹ Истога дана када је он приведен у штаб Одред сепаратистичко вођство у Цетињу је обавјештено о исходу збора на Ресни, па је сјутрадан, под фирмом „Из канцеларије организације црногорских сепаратиста”, упутило пријетеће писмо штабу Ловћенског одреда, тражећи да се Вуковић и остали пусте на слободу, а ако се то не деси — „бићемо приморани” — стајало је у томе писму — „не бирајући средстава и са-

⁶⁷ АИИТ, 4368/IV 2а—17/41, Писмо Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку од 21. новембра 1941.

⁶⁸ Зборник III, књ. 1, док. 81, Извјештај штаба Ловћенског одреда од 27. новембра 1941; док. 107, Писмо штаба Ловћенског одреда Крсту Поповићу од 3. децембра 1941; док. 108, Писмо штаба Ловћенског одреда Миловану Вујовићу од 3. децембра 1941.

⁶⁹ Зборник III, књ. 1, док. 121, Писмо Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку од 9. децембра 1941; АИИТ, 857/IV 4а—5/42, Писмо штаба Ловћенског одреда од 8. јануара 1942.

⁷⁰ Зборник III, књ. 1, док. 58, Извјештај ОК Цетиње од 13. новембра 1941; док. 196, Извјештај ОК Цетиње од 31. децембра 1941; АИИТ, 4480/VII 3—11, Дневник рада ОК Цетиње за период од краја октобра 1941. до почетка марта 1942.

⁷¹ Зборник III, књ. 2, док. 16, Извјештај штаба Ловћенског одреда од 13. јануара 1942.

везника, да запазимо у крв”.⁷² У штабу Ловћенског одреда нијесу сумњали да је Вуковић заслужио смртну казну, макар што је на саслушању „признао” грешке и „осудио” свој рад као противна-родни, свемо из Цетиња назвао дјелом „личних непријатеља”, а изнад свега „обећао” да ће убудуће радити у интересу народноослободилачког покрета. Ипак, да не би погријешили, одлучили су да га са оптужујућим материјалом и мишљењем да га треба стри-јељати упуте у Главни штаб да он донесе коначну одлуку о његовој судбини, док су остале ухапшенике пустили кућама узограничено кретање.⁷³ На овакву одлуку вјероватно је било од утицаја и писмо из Цетиња, које је узето као повод за успостављање контакта са његовим ауторима, од којих је један — у то се није сумњало — био Крсто Поповић. Ради тога је штаб Ловћенског одреда проследио писмо Душана Вуковића и Сава Челебића, такође официра бивше црногорске војске, који је био у партизанима, Крсту Поповићу, у коме су га они позивали да приступи народноослободилачком покрету. Са своје стране штаб Одред гарантовао је Поповићу пуну безбједност „на територији ван града Цетиња коју контролишу наше партизанске јединице”.⁷⁴ Али од овога није било користи, каогод ни од „обећања” Душана Вуковића, кога је Главни штаб, у нади да ће се поправити и приступити народноослободилачком покрету, пустио на слободу. Вуковић је убрзо послје тога побјегао код окупатора и са још већом жестином наставио да се бори против партизанског покрета.

Као што се види, ПК је, како инструкцијама које је давао партијским организацијама тако и корацима које је лично или преко Главног штаба предузимао, у пуној мјери спроводио генералну линију ЦК КПЈ на окупљању широких народних маса у јединствени народноослободилачки фронт. Али из докумената које смо цитирали види се такође да је на терену у овом погледу било грешака, тј. да су партијске организације и војнополитичка руководства понекад својим поступцима сужавали базу народноослободилачког покрета. То се обично манифестовало у резервисаном или чак непријатељском ставу према појединим припадницима бившег режима, а (свакако из тога) понекад и у ликвидацијама које нијесу имале пуно оправдање. Једна детаљнија анализа рада и грешака особа ликвидираних у 1941. години дала би у овом погледу вјероватно одређенији одговор. Но, и на основу непотпуног увида у то јасно је да су у тој години нарочито стра-

⁷² Архив Војноисторијског института у Београду (у даљем тексту АВИИ), 16—1, к. 1676.

⁷³ Зборник III, књ. 2, док. 16, Извјештај штаба Ловћенског одреда од 13. јануара 1942; АИИТ, 797/IV 2ц—4/42, Извјештај штаба Ловћенског одреда од 13. јануара 1942; 501/III 2—3/42, Извјештај ОК Цетиње од 16. јануара 1942.

⁷⁴ АИИТ, 857/IV 4а—5/42, Писмо штаба Ловћенског одреда од 8. јануара 1942.

дали шпијуни окупатора (обично нижи чиновници полицијског и државног апарата бивше Југославије, нижи официри, подофицири и сл.) и жене које су контактирале с Италијанима, али, изгледа, понекад и појединци који су се само на ријечима изјашњавали против народноослободилачког покрета, а да нијесу направили и неко друго огрешење о тај покрет. Да ли су и колико овакве грешке последица предочавања перспективе о „антифашистичкој револуцији” — тешко је рећи. Једно је сигурно: ликвидације непријатеља народноослободилачке борбе отпочеле су већ у августу, тј. одмах послје покрајинског савјетовања, а од средине септембра су биле доста честе.⁷⁵ Међутим, у погледу курса на ликвидације, гледано са становишта критерија и грешака, нема битније разлике по доласку Ивана Милутиновића у Црну Гору, тј. након добијања обавјештења да је схватање о „антифашистичкој револуцији” погрешно и штетно, сем можда утолико што су ликвидације биле још чешће. Ова нас околност наводи на помисао да су грешке које су се овдје-ондје на терену јављале у погледу сужавања базе народноослободилачког покрета у првом реду, а можда и готово искључиво, последица немогућности једног броја комуниста, а вјероватно и неких руководства, да схвате у потпуности смисао генералне линије Партије. Покрајинско руководство је поред испицања ширине платформе народноослободилачког покрета редовно указивало и на потребу највеће будности према непријатељима народноослободилачке борбе, што је било сасвим исправно. Међутим, у условима доста динамичног развоја народноослободилачког покрета, какав је био у Црној Гори, и једног ипак револуционарног времена, а при недовољној расчистићености појма кога у тим условима треба сматрати непријатељем, односно који су непријатељи за ликвидацију, границу између једног и другог захтјева није било лако одредити. Узимајући при том у обзир да је идеолошко-политички и интелектуални ниво прилично великог броја комуниста био доста низак, излази да је готово нормално, а у сваком случају разумљиво, што су се грешке јављале и морале јављати. Но, при доношењу уопштеног закључка о спровођењу политичке линије Партије у Црној Гори у другој половини 1941. године може се констатовати да је та линија у основи правилно спровођена и да је борба за масе, коју је Партија водила, из дана у дан постизала све запаженије резултате.

Крајем 1941. године десиле су се ипак неке грешке које су ЦК навеле на оштро реаовање, прије свега због тога што је до те појаве дошло по доласку Ивана Милутиновића, који је био послат у Црну Гору са задатком да отклони грешке и обезбједи правилно спровођење партијске линије. Због тога у писму Покрајинском комитету од 22. децембра ЦК пише: „Заиста је, дру-

⁷⁵ Зборник III, књ. 1, док. 117, Извјештај ПК КПЈ за Црну Гору, Божу и Санџак од 8. децембра 1941.

гови, недопустиво да се још даље трпи стално понављање грешака, стално падање ПК из једне крајности у другу. Нажалост, падају у те прешке чак и другови који су послати од стране ЦК у циљу очувања правилне политичке линије ЦК. . . Иако су то најгрубље политичке прешке, оне се ипак могу брзо исправити. Но време је да ПК престане са вечитим понављањем таквих ствари, које стално ометају партијски рад у Црној Гори. То треба истовремено да схватите као последњу опомену, јер ће ЦК у случају понављања грешака предузети и оштре административне мере”.⁷⁶

И овом приликом у питању су била попрешна схватања која су иницирала ка лијевог скретању. То је у првом реду схватање да су „народно-ослободилачки одбори потчињени оружаним партизанским јединицама” и схватање да су „партизански одреди оружана сила Партије”.⁷⁷ Међутим, захваљујући правојременој интервенцији ЦК ова схватања су брзо исправљена и у пракси нијесу дошла до изражаја. У вријеме када је ЦК критиковао погрешно схватање о народноослободилачким одборима (22. децембар 1941), односно када је та критика стигла у Црну Гору (почетак јануара 1942.), народноослободилачки одбори су били тек у фази формирања (од среских народноослободилачких одбора била су формирана само три — два у новембру и један у децембру, док су сви остали, рачунајући и Народноослободилачки одбор за Црну Гору и Боку, формиран у првом тромјесечју 1942. године),⁷⁸ тако да је њихова функција на вријеме могла бити правилно постављена.⁷⁹ Још прије је исправљено схватање да су партизански одреди оружана сила Партије. У извјештају ПК од 22. јануара 1942. о томе се јавља: „Грешка у нашој директиви да су партизанске јединице оружана сила партије, није нигдје у масама спровођена, и поред тога што у директиви тако стоји. На другом партијском савјетовању ово је исправљено, о чему ћете се увјерити из закључака савјетовања од 7. децембра прошле године”.⁸⁰ И заиста, послје овог савје-

⁷⁶ Исто, док. 168.

⁷⁷ Интересантно је да на критику ЦК да руководећи људи у Црној Гори нијесу разумјели улогу народноослободилачких одбора, „упркос писања „Борбе“, упркос усмених разговора са другом М., упркос искустава из Србије итд.“ (Зборник III, књ. 1, док. 168), ПК у писму од 22. јануара 1942. одговара: „Став по питању народно-ослободилачких одбора друг Милутин је примио онако како је у директиви постављено, и то на основу искустава тамо стечених“ (АИИТ, 2839/III 1—1/42).

⁷⁸ З. Лакић, Р. Пајовић и Г. Вукмановић, н. д., 163, 177, 211, 223, 224, 240, 245, 246, 249, 250, 251, 252, 253, 262 и 295; Б. Јовановић, н. д., 732—743.

⁷⁹ АИИТ, 2839/III 1—1/42, Извјештај ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак од 22. јануара 1942.

⁸⁰ Исто.

товања у документима ПК и Главног штаба упадљиво је истичана теза да су партизански одреди оружана сила народа. На сличан начин исправљене су и неке друге прешке спореднијег значаја.⁸¹

О „другој етапи” и заоштравању борбе на класној основи

Крајем 1941. године на свјетској политичкој позорници одиграли су се крупни историјски догађаји. Петог децембра на Источном фронту почела је снажна противофанзива Црвене армије, којом је отпочело повлачење њемачких трупа на разним дјеловима фронта. Само два дана касније Јапан је ступио у рат против САД, чиме је довршен процес конфронтације великих сила на два противничка блока — осовински и антиосовински — и знатно су ојачане снаге антихитлеровске коалиције. То је имало одговарајући утицај на политичка кретања у свијету, а посебно у Југославији, у којој је већ и до тада развој догађаја био знатно одмакао у правцу диференцирања снага на оне које су биле за борбу против окупатора и оне које су биле против те борбе.

Међутим, Велика Британија, једна од трију водећих антиосовинских сила, настојала је да преко разних емигрантских влада, које су нашле уточиште у Лондону, утиче на догађаје у земљама које су те владе званично представљале у правцу обезбјеђења буржоаског поретка у њима, односно њиховог укључивања у интересну сферу Велике Британије у поратном периоду. У интересу такве политике, а полазећи од претпоставке да ће фашизам и тако и тако изгубити рат, британској дипломатији није сметало да у неким земљама пружа подршку колаборационистичким снагама, само ако је сматрала да је то најбољи начин за остварење њеног крајњег циља у односу на те земље, односно за сузбијање комунистичког утицаја у њима. Такву политику британска влада водила је конкретно према Југославији, пружајући на тај начин подршку заоштравању односа на класној основи у њој у вријеме када је све снаге требало ујединити за борбу против окупатора. То је имало тешке последице, јер су снаге које нијесу жељеле, рестаурацију старог друштва и које су борбом против окупатора жељеле да постигну не само национално него и социјално ослобођење биле јаке. Али исто тако биле су јаке и проокупаторске снаге, а међу њима и оне које су се ослањале на подршку Велике Британије. Ове последње које су представљали четници Драже Михаиловића, због своје дволичности, чини се, биле су најкобније. Сарадњом с окупатором четници су жељели да се послуже као средством за борбу против народноослободилачког покрета а за освајање власти, а у случају

⁸¹ Исто.

побједе фашистичких држава да се, опет с пуним правом, уклопе у фашистички поредак. На тај начин тражили су излаз на двоје врата.⁸² Пошто су они ипак своје комбинације заснивали у првом реду на претпоставци пораза фашистичких сила, то је четнички вид колаборације био специфичан, јер је сарадњу са окупатором представљао као искоришћавање окупатора у материјалном и физичком погледу за успостављање мира и реда и безболније дочекивање краја рата, а тиме и за безболније обнављање државног и друштвеног поретка бивше Краљевине Југославије у једном новом и регенерисаном виду. На тај начин четнички покрет, без обзира на сарадњу с окупатором, издавао се за националноослободилачки. У томе се крила, бар у прво вријеме, извјесна његова завођљивост за прилично широке слојеве становништва у Србији, Црној Гори, Херцеговини и неким другим дјеловима земље.⁸³ С обзиром на то, као и на подршку коју је уживао код легитимне југословенске владе, која се налазила у изbjеглиштву, а као искључиво класни покрет великосрпски оријентисане буржоазије, четнички покрет представљао је велику опасност не само за народноослободилачку борбу већ и за социјалистичку револуцију.

На основу развоја догађаја у Југославији и у свијету, а посебно на основу држања британске владе, која је већ од краја 1941. године пружала не само моралну него и материјалну помоћ квинслишком покрету Драже Михаиловића,⁸⁴ ЦК КПЈ је дошао до закључка да се односи у свијету све више развијају на класној основи. Из тога је даље, поводећи се при том и за Стаљиновом изјавом, коју је дао поводом прославе октобарске револуције 7. новембра 1941, да ће се рат против фашистичких сила побједоносно завршити најдаље до краја 1942. године, извео закључак да у развоју народноослободилачког покрета треба поћи даље од народноослободилачке борбе у правцу обезбјеђења власти рад-

⁸² Овако дволучна политика четника у „Народној борби“ од фебруара 1942. године на једном мјесту представљена је сљедећим ријечима: „Петоколонашка реакција гази у братоубилачки рат као реакција, која жели пошто посто повратак на старо послједје завршетка рата, без обзира како ће се тај рат завршити. Њу то, уствари, не интересује. Петоколонашки и реакционари се обезбеђују за сваки случај. Ако побједи Совјетски Савез, Британска и Америка, они ће се позвати на то да су радили по директивама (и то је тачно!) министра војске у југословенској влади у Лондону, ако побједи осовици, они ће се позвати на своја дјела, на своја крвава дјела“ (*Зборник грађе за историју радничког покрета Црне Горе*, књ. II, 106).

⁸³ У Хрватској, Словенији и Македонији, због великоорпске оријентације, која је још од његовог почетка била јасна, четнички покрет није могао ухватити јачи коријен.

⁸⁴ Душан Пленча, *Међународни односи Југославије у току другог свјетског рата*, Београд 1962, 128—129.

ног народа, односно остварења социјалистичке револуције.⁸⁵ Тако се појавило схватање о тзв. другој етапи у развоју народно-ослободилачког покрета. То ново схватање ЦК је, изгледа, први пут изложио у писму Покрајинском комитету КПЈ за Србију од 14. децембра 1941,⁸⁶ а затим у овој или оној форми у низу писама упућених осталим покрајинским и другим партијским руководствомима у земљи.⁸⁷

Основна претпоставка условљености „друге етапе” борбе заснивала се у крајњој линији на увјерену да слаби савез између Совјетског Савеза, са једне, и Велике Британије и САД, са друге стране. Држање британске владе према четничком покрету Драже Михаиловића за ЦК КПЈ било је један од доказа о слабљењу тог савеза. Догађаји у првим мјесецима 1942. године навели су ЦК да још више сумња у стабилност англо-америчко-совјетског савеза. Стога је у низу писама партијским руководствомима указивао на ову околност. Тако је у писму од 1. јануара 1942, упућеном ЦК КП Словеније, ЦК писао: „Победе Црвене армије коначно су јасно показале да је слом Хитлера неизбежан и близак, а друго, да ће Црвена армија, најјача армија света, сутра доминирати у Европи. Ова чињеница није само проузроковала важан преокрет у масама (напр. прелажење недићеваца у Србији на страну партизана), него и преокрет у реакционарним врховима — како у свету уопште, тако и код нас. Ако су ови реакционарни врхови раније хтели да СССР искористе у борби пролив Немачке, сада је на прво место ступио страх од Црвене армије. И јасно је да ова реакција почиње све оштрије да реагује. Докази за ове процесе појављују се како у међународним политичким односима (акције Лондона преко разних емигрантских влада), тако и на нашем терену”.⁸⁸ У истом писму, критикујући извјесне појаве у Ослободилачкој фронти, а нарочито резолуцију ОФ, објављену у другом броју листа ове организације, која је значила „знатан

⁸⁵ Поводом прославе двадесетчетворогодишњице октобарске револуције Стаљин је изјавио: „Дух побуне захватио је не само оне народе Европе који су под хитлеровским ропством, већ и сам њемачки народ, који не види крај рату. Њемачки нападачи напрежу последње снаге. Њемачка нема довољно снаге да се сачува од пропасти. Можда кроз један мјесец, можда кроз два, можда кроз шест мјесеци или годину дана она мора пасти од Црвене армије“ (*Зборник грађе за историју радничког покрета Црне Горе*, књ. II, Титоград 1959, 53).

⁸⁶ *Зборник I*, књ. 2, док. 78.

⁸⁷ Исто, том II, књ. 2, док. 82, Писмо ЦК КПЈ од јануара 1942. Областном комитету КПЈ за Санџак; док. 83, Писмо ЦК КПЈ од 1. јануара 1942. ЦК КП Словеније; док. 94, Писмо ЦК КПЈ од 8. јануара 1942. Окружном комитету и инструктору ПК КПЈ за Србију у Ваљеву; док. 114 Одлука Врховног команданта од јануара 1942. о формирању Оперативног штаба за Херцеговину; док. 130, Писмо Александра Ранковића од 27. јануара 1942. ПК КПЈ за Србију; док. 201, Писмо Врховног команданта од 23. фебруара 1942. делегатима Врховног штаба Едварду Кардељу и Иву Рибару — Лоли.

⁸⁸ *Зборник II*, књ. 2, док. 83.

корак унапруг, попуштање реакционарним лондонским елементима, седање на реп малограђанских елемената", ЦК КПЈ је партијском руководству у Словенији указао, између осталог, на следеће: „Исто тако ви сте се донекле неутралисали у односу према СССР. Не популаришете га, као савезника га изједначавате с Енглеском итд. То није била наша линија ни у почетку а камоли данас”.⁸⁹ Почетком марта, поводом доласка британске мисије на челу са мајором Тересом Атертоном у Југославију, која је 19. марта 1942. године стигла у Врховни штаб, Тито је у писму Моши Пијаде на чињеницу да Коминтерна није била упозната са упућивањем те мисије у Југославију примјетио: „Из тога се по прилици види и вјера у тога савезника”.⁹⁰ То је, уосталом, било на линији сумње коју је и Совјетски Савез испољавао према свом британском савезнику. Тако је Коминтерна на Титово обавјештење о доласку британске мисије у Југославију пражила да се испита прави циљ доласка те мисије или како је Тито о томе обавјестио Мошу Пијаде: „Дједа⁹¹ ми је одговорио да је цјелиходно да енглеска мисија дође до мене и да разговарам са њоме, али да морам бити опрезан и измамити што они заправо хоће”.⁹² Колико је са резервом и сумњом примано све што је долазило од британске владе свједочи и писмо Моше Пијаде Титу од 16. марта 1942, у коме му у вези са члановима британске мисије, између осталог, пише: „Иако знам шта ћеш с њима и како, мислим ово: Долазе од енгл. (еске) владе и имају јасно да кажу зашто су дошли и да покажу мандат”.⁹³ Још 10. марта у најближој околини ЦК и Врховног штаба сматрало се да је савез између Совјетског Савеза и Велике Британије лабилан и несигуран. О томе је Владимир Дедијер у свом Дневнику под 10. мартом забиљежио следеће: „Вечерас је одржано друго саветовање партиског актива. Митар је поворио о међународној ситуацији. Ја сам га допуњавао. Обојица погрешно. Лево застрањивање. Бидо је поставио ствари на своје место. Савез СССР-а и Енглеске јак је и биће још јачи. Развој односа у једној земљи може ићи испред међународне ситуације. Зато га ми морамо ускладити. Не смемо дозволити да нам се натура класни рат, то окупатор и жели. Он хоће да нас оголи. Ми водимо и морамо да водимо народноослободилачки рат!”⁹⁴

⁸⁹ Исто.

⁹⁰ Исто, књ. 3, док. 16.

⁹¹ Псеудоним за Коминтерну.

⁹² Зборник II, књ. 3, док. 16.

Британска влада је мајора Атертона била упутила као свога представника код Драже Михаиловића, а југословенска емигрантска влада је са Атертоном као свога представника код Драже упутила капетана Недиљковића, али који се такође представљао као члан британске мисије. Наравно, ни један ни други нијесу у Врховном штабу казали прави циљ своје мисије (Д. Пленча, н. д., 125).

⁹³ Зборник II, књ. 3, док. 54.

⁹⁴ Владимир Дедијер, Дневник, Београд 1951, 81.

Још више него према влади Велике Британије испољавана је сумња у намјере југословенске емигрантске владе, јер се управо преко ње британска влада највише и компромитовала у очима родољубиве југословенске јавности. Тако је ЦК 1. јануара 1942. додуше са једног посебног аспекта, упозоравао ЦК Словеније: „И у критиковању лондонске владе наступајте одлучније, јер лондонска влада досад није дала ниједну изјаву којом би загарантовала словеначком народу право на самоопредељење”.⁹⁵ А затим је у низу писама, углавном између чланова Политбироа ЦК, разматрано и коментарисано држање емигрантске владе, да би у писму Едварду Кардељу и Иви Рибару-Јоли од 23. фебруара Тито резонувао:⁹⁶ „Слажем се да је већ потребно отвореније иступити против појединих чланова лондонске владе и према потреби, ако за то буде разлога, и против читаве владе као такве”. . . . , но с тим да „Ти наши напади” — како је Тито даље рекао — „не смију бити идентични са нашим нападима против Недића и Павлића, већ у складу са међународним догађајима”.⁹⁷

У овом периоду ЦК је дошао до сазнања да и Совјетски Савез посредно пружа одређену подршку четничком покрету Драже Михаиловића, што је за њега у том тренутку било неопбјашњиво. У ствари, радило се о томе да је британска влада, користећи ратне тешкоће Совјетског Савеза, вршила притисак на совјетску владу да утиче на југословенске партизане да признају Дражу Михаиловића наводно као вођу националноослободилачког покрета у Југославији. Имајући у залеђу британску владу, то је још више радила југословенска емигрантска влада, која је имала статус савезничке владе и која је по тим питањима ступила у директне разговоре са совјетском владом.⁹⁸ Ти разговори и ти притисци нијесу прошли без ефекта. У Југославији су о томе у почетку били обавијештени само четници Драже Михаиловића, који су то користили у пропагандне сврхе у борби против

⁹⁵ Зборник II, књ. 2, док. 83.

⁹⁶ Исто, док. 201.

⁹⁷ Догађаји су мјесец дана касније руководству народноослободилачког покрета дали повода да то на одређен начин и уради. Крајем марта енглески авиони бацили су по Црној Гори, Санџаку и Србији летке у којима су с алузифом на партизане, нападани „неки неодговорни елементи, који упропаштавају српски народ“, а два дана касније, поводом Двадесет седмог марта, краљ Петар је преко Радио-Лондона одржао говор у коме је позвао српски народ да чека, „а кад буде вријеме да ће га он позвати у борбу“. Један дан касније партизанска радио-станица „Слободна Југославија“ осудила је став „чекања“, нападајући на тај начин индиректно краљев говор, који је, заједно са лецима, и послужио као повод за овакво реаговање (Зборник II, књ. 3, док. 96 и 101). Коментаришући случај са говором краља Петра, начелник Врховног штаба у писму Моши Пијаде примјетио је да је и емигрантска влада „типична пета колона“ (Зборник II, књ. 3, док. 101). Међутим, то у јавности још није тако отворено испољавано, јер су сметње спољнополитичке природе и даље биле доста озбиљне.

⁹⁸ Д. Пленча, н. д., 100—172

народноослободилачког покрета. Партизанско руководство је нешто о томе почело наслућивати преко четничке пропаганде, а знатно сигурније се обавијестило преко четничке архиве, заплијењене у фебруару 1942. године код четничког команданта мајора Бошка Тодоровића. Колико тешког у том сазнању је доживљено илуструју ријечи Моше Пијаде у писму Титу од 9. марта, које гласи: „Види се из оног Тодоровићевог документа колико безобразно ти мангупи оперишћу с Дједовом картом, с тим како Дјед „одобрава” сав њихов рад. Не можемо их ваљда пуштати да на нас пуцају нашим рођеним оружјем”.⁹⁹

Међутим, баш у ово вријеме, путем кореспонденције коју је Тито радио-везом одржавао са Коминтерном, ЦК се сасвим сигурно упознао са ставом совјетске владе према кључним питањима из проблематике унутрашњих односа у Југославији. Захваљујући редовној вези која је у овом периоду одржавана са Коминтерном, ЦК је у низу писама успио да Москви објасни развој догађаја у Југославији, чиме је допринио да влада Совјетског Савеза постепено измијени свој однос према четницима Драже Михаиловића. Но, веза са Коминтерном била је својеврсна размјена мишљења, у којој је и ЦК нашао елемената који су га навели да нешто мијења у свом ставу, конкретно у погледу схватања о „другој етапи” борбе. Али то је дошло готово три мјесеца након што је то схватање први пут изнесено у Централном комитету. За то вријеме оно је живјело у Партији и, природно, имало одређене посљедице, које су посебно карактеристичне за Црну Гору.

Са схватањем о „другој етапи” борбе у Црној Гори су се упознали из писма ЦК Покрајинском комитету од 22. децембра 1941. Наговјештај те нове етапе у писму је овако формулисан: „Побједа Црвене армије отворила је нову етапу у развоју политичких прилика у свету у духу оштрије класне диференцијације. То се осећа и код нас у све већем уједињавању свих реакционарних снага против нас. Четници свих боја отворено сарађују са Недићем, Немцима и Италијанима и несумњиво нас чекају нове тешке борбе са домаћом реакцијом, а нарочито са великоорпским хегемонистима. За нашу Партију постављају се нови задаци: чвршће уједињавање радничке класе са ситно сељачким масама, подизање улоге Партије, снажније популарисање СССР-а и социјалистичке изградње, унутрашње јачање и проширивање Партије, формирање пролетерских, наших војних јединица, које ће одлучујуће утицати на развитак бојних сукоба. У том погледу ЦК је направио први корак: баш је данас била формирана Прва народноослободилачка ударна бригада, као језгро будућих сличних формација. Додајемо да је застава те бри-

⁹⁹ Зборник II, књ. 3, док. 30.

гаде црвена са српом и чекићем. Она, у ствари јесте оружана сила Партије”.¹⁰⁰

Руководство народноослободилачког покрета у Црној Гори са схватањем о „другој етапи” упознато је и непосредним путем. У децембру 1941. Пеко Дапчевић, који је последије пљеваљске битке отпутовао у Санџак, Бајо Секулић и Бошко Ђуричиновић примљени су у Врховни штаб и том приликом им је саопштено најновије гледање у вези са развојем политичких прилика у свијету и у Југославији.¹⁰¹ Убрзо затим Дапчевић и Секулић су се вратили у Црну Гору и пренијели то ново гледање Покрајинском комитету и партијским организацијама. Већ у Жабљаку, најласком Баја Секулића у ово мјесто, приликом повратка из Санџака, било је ријечи о „другој етапи” борбе,¹⁰² а у записнику са савјетовања штаба Ловћенског одреда са командантима и политичким комесарима батаљона од 20. јануара 1942. ријечи Пека Дапчевића су овако интерпретиране: „Он износи ријечи врховног команданта друга Тита да се налазимо на прагу друге етапе борбе и објашњава то приказом ситуације на Источном фронту, борбама у Србији, политиком Енглеске и нове југословенске владе и радом разних петоколониашких елемената, нарочито четника у Србији и понеким крајевима Црне Горе”.¹⁰³

Тако су са схватањем о „другој етапи” борбе, односно о наласку те етапе у блиској будућности, у Црној Гори упознати почетком 1942. године, управо у вријеме када је почела и снажна експанзија четничког покрета. Двадесетог јануара 1942. године четници Ђорђа Лашића напали су у Барама Краљским двије чете Комбинованог батаљона Комског НОП одреда и том приликом их потпуно уништили.¹⁰⁴ Свега четири дана касније четници Павла Ђуришића напали су колашинске и беранске партизане у Лубницама и нанјели им тешке губитке.¹⁰⁵ Одмах последије ових догађаја, а најдаље до краја зиме, појавиле су се као по систему

¹⁰⁰ Исто, том III, књ. 1, док. 168

¹⁰¹ Данило Јауковић, Дискусија на састанку историчара и политичких радника у Титограду од 27. и 28. априла 1965 — стен. биль. X/1—2.

О „другој етапи” оставио је забиљешку у свом дневнику и Јанко Лопчић, политички комесар 2. чете Ловћенског батаљона Црногорског НОП одреда за операције у Санџаку, који је 14. децембра 1941, у селу Црквена Тоца у Санџаку, на основу обавјештења које је добио од Баја Секулића записао сљедеће: „Дуго сам разговарао с Бајом. Прича ми о условима за формирање пролетерских бригада, пошто „улазимо у другу фазу” с обзиром на повољну ситуацију у свијету и на брзи слом фашизма (Јанко Лопчић, Ратни дневник, књ. I, Београд 1961, 155).

¹⁰² Д. Јауковић, Дискусија на састанку историчара и политичких радника у Титограду од 27. и 28. априла 1965 — стен. биль., X/3.

¹⁰³ АИИТ, 2789/IV 4а—47/42.

¹⁰⁴ Б. Јовановић, н. д., 470; Љубо Анђелић *Град на Тари*, Титоград 1960, 201—208; Р. Лекић, н. д., 224; *Зборник III*, књ. 2, док. 46 и књ. 4, док. 28, 47, 60 и 70.

¹⁰⁵ Б. Јовановић, н. д., 471; Љ. Анђелић, н. д., 209—219; Р. Лекић, н. д., 231.

ланчане реакције и ступиле у акцију четничке и друге квислиншке организације и скупиле у готово свим крајевима Црне Горе: у Бјелопавлићима, Пиперима, Пјешивцима, околини Никшића, дурмиторском срезу, Зети, Љешкопољу, Ровцима, Морачи, Кучима, Братоножићима, Црмници, Љешанској и Катунској нахији и другим мјестима. Класни интереси буржоазије ујединили су у једном тренутку великосрпски оријентисану реакцију и црногорске сепаратисте „са циљем да се сломи јединствена Народно-ослободилачка борба тиме што ће се она претворити у класни грађански рат”.¹⁰⁶

За партизански покрет наступили су дани озбиљне кризе. Пораз на Пљевљима био је први тежак ударац који је доживио послјије јулско-августовске офанзиве непријатеља. Једва да је почео зацјелјивати ране послјије тог пораза, а наступили су четнички пучеви и акције, а све више су се испољавали и разни други проблеми и тешкоће објективне природе. Једна од таквих тешкоћа била је проблем одлива знатних партизанских снага ван граница Црне Горе. Полазећи са гледишта развоја народноослободилачког покрета у Југославији Врховни штаб је у више махова тражио одређене партизанске снаге из Црне Горе за извршење разних задатака у другим крајевима земље. Али већ при првом захтјеву такве врсте, који се односио на упућивање два батаљона Дурмиторског НОП одреда у Босну, Иван Милутиновић је одговорио да Црна Гора нема могућности за такво развлачење снага. „Оно што је за нас најважније” — каже се у Милутиновићевом извјештају од 11. јануара 1942. — „јесте то да ми данас немамо ни 7.000 добро наоружаних, добро дисциплинованих и вољних партизана који би били способни за операције на другом терену, а не нарочито послјије случаја у Пљевљима... Ми сматрамо да је наша дужност да вам укажемо на ово, јер вјерујемо кад бисте знали са чим ми располажемо ви би нас поштедјели и не би нас постављали пред задатак који не можемо извршити”.¹⁰⁷ И поред тога, бројне партизанске снаге на захтјев Врховног штаба сукцесивно су одлазиле у сусједне крајеве, тако да је већ до средине фебруара неколико хиљада црногорских партизана било ван граница Црне Горе.¹⁰⁸ Колико се народноослободилачки покрет у Црној Гори у овом периоду растрзао између својих потреба и могућности и ширих потреба народноослободилачке борбе у Југославији види се по томе што је у сусједне крајеве, а нарочито у Херцеговину, слао јединице не само на основу захтјева Врховног штаба већ и по својој иницијативи, а да је ипак Главни штаб редовно обавјештавао о све већем по-

¹⁰⁶ Зборник III, књ. 3, док. 15, *Отворено писмо ЦК КПЈ од 12. априла 1942. свим организацијама и члановима КПЈ у Црној Гори.*

¹⁰⁷ Исто, књ. 4, док. 21.

¹⁰⁸ Према Титовом писму Едварду Кардељу и Иву Рибару — Лоли изван Црне Горе се средином фебруара 1942. године налазило око 4.000 црногорских партизана (Зборник II, књ. 2, док. 183).

горшавању ситуације на његовом терену, а крајем зиме у неколико махова тражио је од Врховног штаба помоћ од два батаљона Прве пролетерске бригаде.¹⁰⁹ То је била нелогична ситуација, јер умјесто да се све јачем квислиншком покрету супротставе све веће партизанске снаге, оне су баш тада великим дијелом одаслате у друге крајеве, тако да је Главни штаб 28. фебруара морао најзад да изјави да својим снагама не може да ријешити питање сукоба са четницима, а нарочито не у Васојевићима.¹¹⁰

Народноослободилачки покрет у Црној Гори притискао је у то вријеме и проблем глади, и то тако снажно да је сам за себе довољно озбиљно угрожавао његове позиције. Он се постављао и као проблем издржавања војске и као проблем исхране становништва. Предочавајући Врховном штабу колико је глад велики савезник квислинга, Иван Милутиновић је 7. марта писао: „Једна од најглавнијих тешкоћа, која данас њима иде на руку, јесте глад која данас влада црногорским селима, и нама прави велике тешкоће не само ради раскринкавања те четничке банде, већ и ради мобилисања и ангажовања већих војних јединица на појединим секторима. Ови четнички издајници долазе у села, обећавају сељацима помоћ, — а кад се упишу и приме оружје, они долазе са житом и дијеле га народу. Има случајева да у исто вријеме кад долазе да дијеле оружје, дијеле и жито”.¹¹¹ А Мошпа Пијаде је сматрао да ако би Совјетски Савез, чија се помоћ очекивала, поред оружја, послао и један авион „само с храном, било би довољно и огромно, а неколико вагона такве робе подигло би одушевљење до лудила и непријатељ не би могао више да пронађе никакво средство да ма кога у народу повуче за собом, осим чистих петоколонаша. И најмање количине имале би највећи ефекат”.¹¹² Али у погледу помоћи није било ништа ни са које стране и стање се у овом погледу само још више рапидно погоршавало.

¹⁰⁹ Зборник III, књ. 4, док. 28, 39 и 60, Извјештаји Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку од 30. јануара, 13. фебруара и 28. фебруара 1942; књ. 2, док. 161, Извјештај ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санджак од 15. марта 1942; том II, књ. 3, док. 11, Извјештај Моше Пијаде од 3. марта 1942; док. 26, Извјештај Ивана Милутиновића од 7. марта 1942; док. 30, Извјештај Моше Пијаде од 9. марта 1942.

¹¹⁰ У извјештају Главног штаба о том проблему се каже: „По нашем мишљењу, а и према онама са којима ми располажемо, ако не би добили помоћ од Вас, ми не би могли и нећемо успјети да разбијемо четничку банду у Васојевићима и то из разлога: а) што Штаб Никшићког одреда има најмање 500 партизана, правих ударника, у Жерцеговини; б) што Штаб Дурмиторског одреда има велики број партизана у Босни и Санджаку, па услед тога не може нам дати никакву помоћ; в) што и у другим племенима Црне Горе, нарочито у Бралоножићима, Љешанској Нахији и Зети, има доста доста петоколонаша и прикривених издајника који би одмах, ако не успијемо да разбијемо четничку банду у Васојевићима, дигли главу и отворено нам пуцали у леђа, као што је урадио Бајо Станишић и остале четничке банде“ (Зборник III, књ. 4, док. 60).

¹¹¹ Зборник II, књ. 3, док. 26.

¹¹² Исто, док. 30, Извјештај Моше Пијаде од 9. марта 1942.

И поред ванредних тешкоћа објективне природе, КПЈ у Црној Гори улагала је максималне напоре да одржи ситуацију у својим рукама и спаси народноослободилачки покрет, чији је опстанак дошао у питање. У настојању да открију узроке наглом погоршању ситуације ПК и Главни штаб су се окренули и самима себи и дошли до закључка да један од главних узрока субјективне природе за такво стање лежи у неефикасној и неодлучној борби против пете колоне. Нарочито су сматрали да је у том погледу показана велика слабост у Васојевићима. „Неодлучност, либерално опхођење према издајницима, крилашима и италијанским шпијунима довело је наше другове у Васојевићима у тежак положај, а ти издајници и шпијуни — мјесто да су ликвидирани још раније — сада отворено воде рат против нас” — писао је Главни штаб 30. јануара 1942.,¹¹³ а Иван Милутиновић је 7. марта писао Врховном штабу да су се на подручју ОК Колашин „сви политички радници и партијске организације показали неодлучни у борби против четника и пете колоне”.¹¹⁴ Слично је на ову ствар гледао и Баја Секулић, члан Главног штаба и командант комбинованог НОП одреда „Радомир Митровић”, који је крајем зиме оперисао у колашинском срезу.¹¹⁵

Увјерење да је неодлучан став у борби против пете колоне један од главних узрока за настало стање постало је убрзо владајуће у читавој партијској организацији, о чему свједочи низ докумената партијских и војних руководства, а о томе говори и Милован Ђилас у свом извјештају Врховном штабу од 24. марта 1942.¹¹⁶ Из тога је, наравно, изведен закључак да треба радикално отклонити слабости у овом погледу, па су се на тој основи јако заоштрили односи у Партији. Вриједност и политичка зрелост комуниста мјерили су се у првом реду њиховим односом и ставом према петоколонашима. Још од раније се вјеровало да се ликвидацијом непријатеља народноослободилачке борбе Партија ослобађа потенцијалних непријатеља, а сада се иде још даље од тога, јер се комунистима поставља задатак да безусловно изводе на чистину став сумњивих и колебљивих елемената, што је често ишло у откривање, па и ликвидацију „потенцијалних” непријатеља. Бити досљедан у извршавању ових задатака значило је, према усвојеном гледишту, бити истински борац Партије и револуције, бити попустљив према петој колони значило је бити опортуниста најгоре врсте. А истјерати опортунизам било је, према томе, исто што и ликвидирати пету колону и четништво.

¹¹³ Исто, том. III, књ. 2, док. 48.

¹¹⁴ Исто, том II, књ. 3, док. 26, Извјештај Ивана Милутиновића од 7. марта 1942.

¹¹⁵ Исто, том. III, књ. 4, док. 53, Писмо Баја Секулића штабу Дурмиторског одреда од 25. фебруара 1942.

¹¹⁶ Исто, док. 76.

Осјетно поопштравање курса на ликвидацију непријатеља народноослободилачке борбе уследило је одмах последије случајева у Барама Краљским и Лубницама. То се може осјетити и на основу става према колебљивим елементима, који баш у овом периоду знатно еволуира. Средином јануара у „Народној борби” је писало: „Наша је дужност да колебљивце не прелустимо самима себи и непријатељима, него да их стрпљивим радом увјеравамо у штетност њиховог става и за њих саме и за народноослободилачку борбу. То ћемо постићи подижући њихов морал, учвршћујући у њима вјеру у побједу, проширујући и продубљујући њихову политичку свијест”.¹¹⁷ Петнаест дана касније Главни штаб је писао штабу Никшићког одреда: „Одлучно устајте против сваког колебања према петоколонашима и колебљивим елементима, а нарочито према онима који нагињу према четницима”.¹¹⁸ Најава поопштравања курса против петоколонаша нашла је одговарајуће мјесто и у директиви ПК од 27. јануара 1942, у којој је указано на до тада испољене последице колебљивог односа према непријатељима народноослободилачке борбе у Васојевићима и на још теже последице које тај покрет могу задесити ако се не поведе најенергичнија борба против сарадничка окупатора, а нарочито против четнички оријентисаних елемената. „Задатак је партијских организација” — каже се зато у овој директиви — „да ове четничко-петоколонашке елементе онемогуће у њиховим намјерама, да неуморним политичким радом спријече овим непријатељима сваки контакт са масама, разбију њихова упоришта и базе које имају”. И даље: „Потребна је максимална будност у цјелокупном нашем раду, како палимичком тако и војничком, да се не би десило да будемо изненађени од стране пете колоне, што смо скупо плаћали жртвама из редова наших најбољих бораца (Васојевићи). Партијске организације морају бити свјесне да ће ове покушаје изазивања братоубилачке борбе моћи спријечити само ако будно прате рад непријатеља народне борбе и ако у случају да се десе појаве о којима је било ријечи, оштро и без колебања иступе противу свих разбијача народног јединства и данашње борбе”.¹¹⁹ У свим каснијим документима ПК и Главног штаба питању борбе против пете колоне посвећивана је централна пажња, што је у пуној мјери нашло израз и у „Народној борби” и „Саопштењу”, органима ПК и Главног штаба, као и у разним прогласима и другим публикацијама које су излазиле у оно вријеме. То је преносено на ниже партијске форуме и војна руководства, тако да су у другој половини зиме и почетком прољећа ова партијска и војна руководства и читава партијска организација били под преокупацијом борбе против пете колоне. „1) Пета колона највећи непријатељ, 2) окупатор дру-

¹¹⁷ Исто, док. 60.

¹¹⁸ Исто, књ. 2, док. 48.

¹¹⁹ Исто, књ. 4, док. 27.

гостепени противник” — констатовао је на пленуму ОК Цетиње од 10. марта 1942.¹²⁰ То је, може се рећи, постала девиза дана у читавој партијској организацији у Црној Гори.

Питање начина борбе против пете колоне није се увијек и свуда једнако постављало. У колашинском срезу, на примјер, у другој половини зиме оно се постављало као питање борбе против већ организованих васојевихких и колашинских четника, односно против четничких војних формација из тога краја. Стога су знатне партизанске снаге из читаве Црне Горе мобилисане и упућене на тај сектор и тамо је већ тада вођен грађански рат. У осталим крајевима Црне Горе обрачун са петоколонашима још је вршен претежно путем појединачних ликвидација. Но, у колико се квислиншки покрет ширио у толико је грађански рат захватао све већу територију. Да би се тај процес зауставио и пета колона на вријеме онемогућила, партијским и војним руководствомима је налагано да је по сваку цијену проналазе и уништавају. У томе се ишло дотле да је овим руководствомима понекад шаблонски одређиван број колико људи морају ликвидирати, јер се није трпио изговор да нема петоколонаша. У Дневнику рада ОК Цетиње под 1. фебруаром 1942, у форми закључка са састанка пленума Окружног комитета, који је тога дана одржан, између осталог је записано: „Стање се у многоме побољшало; примјећује се да је ликвидирање петоколонаша много допринијело, али у нашој организацији има опортунизма (није било акција и није било пречишћавања); због тога наши другови су запали у опортунизам што се огледа у неодлучности и колебљивости. Опортунизам још увијек живи у парт. организацијама. Опортунизам је донекле захватио и неке руководиоце. Неправилно је рећи нема петоколонаша, јест да су они онесвијешћени нашим успјесима. Намеће се велика будност да не дозволимо да нас петоколонаши минирају из партизанских јединица. Заоштравањем класне борбе јављају се петоколонаши у новој форми и све већим заоштравањем те борбе треба појачавати борбу против пете колоне”.¹²¹ Оваква оријентација постала је у датом тренутку закон за све комунисте и поприште на коме су они требали да положе испит своје патриотске свијести и револуционарне зрелости.

У првом тромјесечју 1942. године под околностима какве су биле у Црној Гори еволуирало је и схватање о „другој етапи” борбе. Томе су допринијели и директиве и наређења ЦК и Врховног штаба, иако у њима изричито о „другој етапи” већ није говорено. Тако је оријентација да се борби против пете колоне даде приоритет у односу на борбу против окупатора дата одозго, што, наравно, није значило да је пета колона сматрана главним не-

¹²⁰ АИИТ, 4480/VII 3—11, Дневник рада ОК Цетиње за период од 26. октобра 1941. до 10. марта 1942.

¹²¹ Исто.

пријатељем, већ главном сметњом да се у одређеном тренутку и на одређеном терену у пуној мјери искористе снаге за борбу против окупатора. На тој линији у наређењу Врховног штаба од 28. фебруара писало је: „Сада, ви морате створити ударне јединице и ријешити ситуацију у своју корист. То значи, сада сва оштрица вашег оружја мора се окопити на ликвидирање тих четничких снага. То нека вам буде прије свега”.¹²² Десет дана касније Врховни штаб је писао: „Ви морате прибјећи и репресалијама против четника. Морате палити извјесне куће окорјелих зликоваца и разбојника, а обавезно све куће четничких вођа и коловођа. Сва њихова имања треба конфисковати. . . Док не ликвидирате четнике борбу с Талијанима избјегавати, а примати је само онда када је не можете избјећи или када сте сигурни да ћете доћи до плијена у оружју и материјалу”.¹²³

Схватање о „другој етапи” борбе, тј. о припремама за ту етапу и, најзад, о њеном почетку, испољавало се у првом реду у заоштравању односа на питању шта ће бити сјутра, и то како путем пропаганде тако и путем физичког обрачуна с онима који угрожавају то „сјутра”. Ево како се из неких докумената то може видјети. У извјештају штаба Бањско-вучедолског батаљона од 26. јануара 1942. говори се да су у „уништавању пете колоне и сузбијању разорних радња ненародних елемената” постигнути нарочито значајни резултати у „Лењиновој недјељи”.¹²⁴ У „Народној борби” од фебруара 1942. народноослободилачки одбори се третирају „као органи ослободилачке борбе и органи потпуно нове народне власти, као школе за виши степен власти”, а петоколонаша се, умјесто за сарадњу с окупатором, оптужују зато што воде борбу за рестаурацију старе власти, и то сљедећим ријечима: „Они хоће мир данас, да би супра могли поново да узму власт у своје кржаве руке. Они хоће власт стару, власт пљачке, глади и крви, власт коју народ неће”.¹²⁵ У прогласу Покрајинског одбора Црногорске народне омладине, упућеном омладини, читав садржај је окренут око лозинке „Данас се, данас се одлучује ко ће сјутра одлучивати”.¹²⁶ У чланку „Да живи племе бораца”, објављеном у „Народној борби” од 15. марта 1942, диференцирање снага у племену иницирано је и на основу класног критеријума. „Могу ли издајници и борци” — пише о томе у поменутом чланку — „јаслаши и сиромаси из једног племена имати исте интересе? Не могу. Ако сиромашни и родољубиви братственици ратују за интересе јаслаша — братственика, они ратују

¹²² Зборник II, књ. 2, док. 214.

¹²³ Исто, књ. 3, док. 34.

¹²⁴ Исто, том. III, књ. 2, док. 43.

¹²⁵ Зборник грађе за историју радничког покрета Црне Горе, књ. II, 98; Зборник II, књ. 3, док. 82, Извјештај Милована Ђиласа од 27. марта 1942.

¹²⁶ Зборник III, књ. 3, док. 30. — Проглас је написан око 17. марта 1942. (Зборник III, књ. 2, док. 161 и том II, књ. 3, док. 82).

против интереса читаве радне већине племена. Својим интересима, интересима већине која чини племе, већине која чини народ, може се служити само борбом против окупатора — и издајника из свих племена”.¹²⁷ У првој половини фебруара у Херцеговини се на документима, поред уобичајеног поздрава „Смрт фашизму — слобода народу”, појавио и поздрав „Црвена армија је с нама — побједа је наша”, који је затим прихваћен на територији Никшићког одреда, нешто касније и у мањој мјери на територији Дурмиторског и Ловћенског одреда, а знатно мање у осталим крајевима Црне Горе. Пар докумената са оваквим поздравом написан је и у Главном штабу НОП одреда за Црну Гору и Боку. Итд.

Што се тиче „уласка” у „другу етапу” борбе, изгледа да је већ у фебруару, а свакако почетком марта сматрано да је та етапа отпочела. Ево како се то може видјети на основу неких докумената. У коментару „Народне борбе” од фебруара 1942. године о Острошкој скупштини каже се да је та скупштина одржана „у самом предвечерју одлучне борбе за и против повратка на старо”,¹²⁸ а у чланку „Мир окупатору — рат народу”, објављеном у истом броју „Народне борбе”, на једном мјесту пише: „Почео је процес свјесног, борбеног јединства народа и процес, исто тако, свјесног јединства свих реакционара. И јединство народа и јединство реакције дошло је до нарочитог израза баш у Црној Гори, гдје се народ почео радикално да ослобађа старих утицаја и старих стега, старих вођа и старих организација, и гдје петоколонашка реакција све чини да то онемогући, да оживи и оживотвори, и по цијену крви, све старо, све што је народ преживио и што се преживљело... Служба окупатору и борба за стару власт — то су идеје водиле јединствене старе и нове пете колоне. Борба против окупатора и борба за нову народну власт — то су идеје водиле јединственог народа. Између ова два става нема помирења”.¹²⁹ У извјештају МК Грахово, по свој прилици такође из фебруара 1942, о стању на подручју граховске партијске организације се каже: „Највећи дио народних маса (преко 90%) је привржен данашњој народноослободилачкој борби, а такође скоро исти проценат је данас уз нашу Партију, готов да из ове фазе пређе у другу... На овом степену борбе народне масе се ослобађају (нарочито жене и омладина) економско-социјалних (и из тога уобичајених) стега и терета који их је до сада притискивао и добивши на том степену борбе ширу перспективу (која увелико прелази у другу фазу борбе), масе се све више прибијају организационо-политички уз нашу партију у коју добијају све више

¹²⁷ Зборник грађе за историју радничког покрета Црне Горе, књ. II, 126.

¹²⁸ Исто, 96.

¹²⁹ Исто, 105—106.

повјерења".¹³⁰ Још одређеније се еволуирање схватања о уласку у „другу етапу“ може уочити на основу закључака двају пленума ОК Цетиње: од 1. фебруара и од 10. марта. На пленуму од 1. фебруара констатовано је да „Појаве које се дешавају на нашем терену су одраз стања на Источном фронту, диференцирање класних снага. Услови су такви да ће прелаз из прве етапе ка другој бити брз. Стварањем пролетерских бригада створен је ослонац будуће револуционарне владавине“ итд.¹³¹ Десетог марта у закључцима пленума између осталог је формулисано: „Класни рат код нас већ је отпочео. Потреба популаризације СССР-а као авангарде напредног човјечанства. Борба за продирање утицаја СССР-а, треба да се проводи путем борбе противу четника и Драже као главног ослонца лондонске владе“.¹³²

Интересантно је да је ширина платформе народноослободилачке борбе истицана и у периоду када су се у пракси испољиле озбиљније грешке секташког карактера. И не само то, него су се под том паролом рјешавала и крупна текућа политичка питања. Тако је, на примјер, формирање Народнослободилачког одбора за Црну Гору и Боку постављено на широкој народноослободилачкој основи. На скупштини црногорских и бокељских родољуба, на којој је формиран овај одбор, „Дошло је до израза јединство свих родољуба без обзира на раније партијске и политичке подвојености, без обзира на различите погледе на свијет“, како је констатовано у прогласу који је донесен на том скупу.¹³³ И поред тога, у овој фази борбе класно-социјални смисао народноослободилачког покрета све више је истицан, чак и у документима у којима је поворено о ширини платформе борбе. Другим ријечима, суштина борбе се фактички окретала све више ка заштити односа на класној основи.¹³⁴ Тако ни коментар о Острошкој скупштини, објављен у фебруарском издању „Народне борбе“, није могао а да не констатује да је та скупштина представљала, између осталог, „једнодушно и одлучно одбијање повратка на старо“.¹³⁵

Погрешност схватања о „уласку“ у „другу етапу“ борбе опипљивије се одразила у пракси ликвидације непријатеља народноослободилачке борбе, јер је критеријум по коме се судило о грешкама људи поштрвен, односно проширен на класној основи.

¹³⁰ Зборник II, књ. 3, док. 82, Извјештај Милована Ђиласа од 27. марта 1942.

¹³¹ АИИТ. 4480/VII 3—11/42, Дневник рада ОК Цетиње за период од 28. октобра 1941. до 10. марта 1942.

¹³² Исто.

¹³³ Зборник III, књ. 2, док. 65.

¹³⁴ Вјероватно у овом треба тражити основ Ђиласовим ријечима да су црногорски комунисти ушли у „другу етапу“ борбе „прикривено на један шоваличан начин“ (Зборник II, књ. 3, док. 82).

¹³⁵ Зборник грађе за историју радничког покрета Црне Горе, књ. II, 95.

Нешто због тога, али углавном због активности окупатора и снажења квислиншког покрета, у првим мјесецима 1942. године, углавном у другој половини зиме и почетком прољећа, ликвидирани су велики број људи, који премашује укупан број свих до тада ликвидираних особа. Међу ликвидираним овом приликом настрадао је и један број људи који нијесу били за смртну казну, а било је појединих случајева да страдају и невини људи. Није нам циљ да овом приликом улазимо у те појединачне случајеве, али на основу непотпуног увида рекло би се да су баш ти најтежи случајеви били проузроковани личним мотивима, бар најчешће тако, и да се не могу подврћи ни под критериј саобразан схватању о „другој етапи“, а то значи да они објективно нијесу били оно што је Партија као цјелина, као организација, жељела. Друга је ствар што она у општој сконцентрисаности на сузбијању контрареволуције није нашла могућности да онемогући такве појаве, да се унесе у неке случајеве, да некога казни, да се понекад ако треба и јавно огради од овог или оног случаја, или што уопште није видјела те ствари и сл.¹⁸⁶ Међутим, број овако ликвидираних особа врло је мали, вјероватно не износи ни 2% укупног броја ликвидираних. Нешто више је оних који су настрадали усљед погрешног курса на „другу етапу“, и то не толико због тога што би били само класни непријатељи јер се класни непријатељ у овој фази борбе углавном изједачавао са непријатељем народноослободилачке борбе, већ више због грешака у поступку око утврђивања кривице: недовољне провјерености, сумњичења, претпоставки и сл., а на тој линији су страдали и људи чија кривица још није била

¹⁸⁶ Делегат ЦК КПЈ и Покрајински комитет предузимали су извесне кораке да умање негативан ефекат мјера које су биле у вези са ликвидацијама, а покушавали су да направе и неке измјене у ислѐдном поступку и начину вршења ликвидација. Тако су са „Саопштењем“ број 7 од 1. фебруара 1942. престала да се објављују имена ликвидираних особа „усљед помањкања простора и потребе да се пише о важнијим стварима“, како је образложено у „Саопштењу“ бр. 8 од 10. марта 1942. (Зборник грађе за историју радничког покрета Црне Горе, књ. II, 376), а уствари у првом реду ради отклањања негативног ефекта који је то објављивање повлачило за собом. Што се тиче поступка у вези са ликвидацијама, у јануару 1942. одлучено је да се ислѐдном поступку посвети већа пажња, да суђење врше војни судови и да изрицање пресуде и кажњавање буду јавни. Такву праксу преало је опочети са случајем Павла и Милована Бешића и Јовице Бољевића, покретача тајне четничке организације у Пиперима. Међутим, када су они приведени на саслушање у Главни штаб, а с обзиром на дотадашњу праксу да су они који су привођени у партизанске штабове обично ликвидирани, један од Бешића је насрнуо на курира у канцеларији Штаба и одузео му пушку, али је хитром интервенцијом онемогућен да убије једног од чланова Главног штаба на кога је био већ утерио пушку. Оба Бешића и Бољевић су том приликом убијени. Послије овога одустало се од измјена у вези са поступком ликвидације, како у погледу суђења тако и у погледу начина ликвидације. (АИИТ, 13443/VIII 2—42 — Партијска застрањивања у Црној Гори, у години 1941. до прве половине 1942. године, ојећање Божка Љумовића).

таква да би заслуживали смртну казну. Истини за вољу, у онаквим условима било је тешко или готово немогуће постићи апсолутну правичност у сваком појединачном случају, како због ограничених могућности кажњавања, јер су смртна казна или пуштање на слободу за сваки степен кривице биле углавном једине алтернативе за онога ко је одлучивао, тако и због критеријума који је наметала логика борбе и догађаја. Тај критеријум је начелно утврђивао и начелно је био познат и није био, нити је могао бити кључ за апсолутну непогрешивост. Тако ни у директивном писму ЦК КПЈ представницима ЦК у Црној Гори и Покрајинском комитету од 8. априла 1942, којим се интервенисало због почињених грешака и које је зато читаво прожето критиком и савјетима, није могла бити нађена формула која би гарантовала такву непогрешивост. У писму се, на примјер, на једном мјесту каже: „Једно остаје јасно а то је: немилосрдна борба против окупатора — то је непроменљиво, и немилосрдна борба против издајца народа који пактирају с окупатором. У ове посљедње спадају како они који се већ с оружјем у руци боре против нас, тако и разне групе присталица тзв. Лондонске владе итд. које су „за пасивност“, за „чекање“, за „лојалност“ итд. и тако уствари помажу окупатору”.¹³⁷ Иако се у писму даље каже да у уништавању најамника окупатора треба бити нарочито одлучан у борби, а да се послѣ борбе питању ликвидације појединаца мора приступати са свим политичким опрезом и припремом и да треба знати диференцирати непријатељске елементе, ипак је оваква оријентација била толико широка и начелна да тамо гдје је заиста вођена бескомпромисна борба против окупатора и његових сарадника није искључивала могућност грешака у овом послу. Најмање се могло погријешити тамо гдје није вођена борба, али би то била највећа грешка. У Црној Гори, и поред концепције о „другој етапи“ борбе, може се рећи да, изузимајући појединачне случајеве о којима је било ријечи, није углавном ништа друго ни рађено приликом ликвидације непријатеља народноослободилачке борбе осим ово што је записано у директивном писму ЦК које смо цитирали. И кад кажемо да су понекад страдали и људи чија кривица још није била таква да би заслуживали смртну казну, онда мислимо углавном на оне који су били за „пасивност“ и „чекање“, односно који су се само на ријечима изјашњавали против народноослободилачке борбе, а друге кривице нијесу имали или бар није била позната. Но, и поред свега тога, и у овој фази борбе међу ликвидираним особама далеко највећи број чинили су стварни непријатељи народноослободилачке борбе са доказаним и мање или више познатим кривицама. Грешке које су направљене у овом погледу само као да и овом приликом потврђују правило да у мутном времену рата и револуције „уз суву гори и сирова“.

¹³⁷ Зборник II, књ. 3, док. 132.

Долазак делегата Врховног штаба и интервенција ЦК КПЈ

У немогућности да пружи тражену помоћ у пролетерским или другим јединицама, Врховни штаб је средином марта упутио у Црну Гору као своје делегате Милована Ђиласа, Митра Бакића и Светислава Стефановића, са задатком — како је он формулисан у пуномоћју које им је тим поводом издато — „да уз помоћ другова из Главног штаба народно-ослободилачких партизанских одреда за Црну Гору и Боку предузму потребне мере око организације чврстих војних јединица ради успешне борбе против четничке банде код Колашина и у осталим крајевима Црне Горе”.¹³⁸ У то вријеме у ЦК и Врховном штабу, по свему би се дало закључити, нијесу били обавијештени о размјеру заокрета „у лијево” у партијској организацији у Црној Гори, а поготово не са детаљима у вези са тим, јер у извјештајима ПК, као уосталом и у директивним писмима која је овај форум слао партијским организацијама на терену, није се говорило о „другој етапи” борбе, а пропагандни материјали у којима се на овај или онај начин почело износити схватање о тој етапи борбе, односно иницирати ка заостравању борбе на класној основи, у ЦК су највјероватније могли стићи тек негдје средином марта, и то свакако послје Ђиласовог одласка у Црну Гору. Тако је „Народна борба”, број 2—3, од фебруара 1942, и то као недовршен број, упућена тек са извјештајем ПК од 7. марта 1942, а комплетан број листа упућен је са наредним извјештајем ПК од 15 марта исте године.¹³⁹ Сљедећи број „Народне борбе” (бр. 4), који датира од 15. марта, комплетиран је у ствари бар недјељу дана касније, тј. послје Ђиласовог доласка у Црну Гору.¹⁴⁰ На закључак о необавијештености или недовољној обавијештености ЦК и Врховног штаба о лијевом скретању у партијској организацији у Црној Гори указивало би и њихово увјерење да је криза у Црној Гори углавном војничке природе и да је последица војничких прешака, односно тек извјесне претпоставке о секташким и сличним скретањима, која су ова руководства почела испоља-

¹³⁸ Исто, док. 46, Пуномоћје Врховног команданта НОП и ДВ Југославије од 15. марта 1942. делегатима Врховног штаба Миловану Ђиласу, Митру Бакићу и Светиславу Стефановићу.

¹³⁹ Исто, том III, књ. 2, док. 161, Извјештај ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак од 15. марта 1942.

¹⁴⁰ У том броју „Народне борбе“ објављена је, на примјер, информација о смрти Баја Секулића, који је погинуо 20. марта (Будо Томовић, који је погинуо у истој борби, не помиње се, јер се за прва два-три дана послје борбе није поуздано знало шта је с њим), а такође је објављен и Ђиласов чланак „Издајници народа на послу“, у коме је изнесено правилно гледање на лигију Партује у народноослободилачкој борби (Зборник грађе за историју радничког покрета Црне Горе, књ. 2, 123—148).

вати.¹⁴¹ Најзад, о томе, рекло би се, нешто говори и чињеница да је ЦК у Црну Гору упутио Ђиласа, што вјероватно не би урадио да је рачунао са проблемом лијевих прешака у овој покрајини, нити би му повјерио мисију (а то није, као што се из издатог му пуномоћија види, ни урадио кад га је послао на пут) да исправља ове грешке, с обзиром на његове незгоде по истим питањима и у истој покрајини у 1941. години.

Међутим, да је ЦК и био упознат са размјером заокрета „у лијево” у партијској организацији у Црној Гори, питање је у којој би мјери интервенисао све до прве половине марта 1942. године, тј. до тренутка када је и сам нешто измијенио у схватању у овом погледу. Као што смо рекли, ту измјену је извршио под утицајем Коминтерне, са којом је од прве половине фебруара 1942. одржавао редовну везу.¹⁴² Као повод за изјашњавање Коминтерне о питању политике КПЈ у народноослободилачкој борби послужили су извјештаји ЦК КПЈ Коминтерни о војним и политичким приликама у Југославији, као и проглас народима поробљене Европе, који је на тражење Совјетског Савеза Врховни штаб написао 5. марта 1942. На бази тих докумената Коминтерна је у писму Титу од око 7. марта критиковала стварање Прве пролетерске бригаде и неке друге мјере, које је оцијенила као лијево скретање, а посебно је изразила сумњу у информације ЦК о сарадњи Драже Михаиловића с окупатором. Убрзо затим, након пријема нацрта прогласа народима поробљене Европе, предложила је у депеши од 11. марта да се у нацрту прогласа на два мјеста истакне снажан савез Енглеске, Америке и Совјетског Савеза (у нацрту прогласа тај савез није био ни поменут) и да се избаце пароле о Стаљину, Црвеној армији и Совјетском Савезу, а да се намјесто њих ставе пароле: „Да живи јединствена борба свих угњетених народа против окупатора” и „Да живи наша победа над заједничким непријатељем”.¹⁴³ Обавјештавајући Мошу Пијаде о овим интервенцијама Коминтерне, Тито је у писму од 11. марта, између осталог, рекао сљедеће: „Твоја

¹⁴¹ Средином марта 1942. године Тито је, између осталог, у писму Моши Пијаде изнио сљедеће: „Мени лично изгледа да код наших црногорских другова помало превађава паника у погледу четника. Осим тога, мени се чини да ту нешто није у реду кад читаве чете прелазе непријатељу. Изгледа да има код командног састава помало секташтва у односу према селачком елементу, кога се хоће одмах потчинити некој строгој врлој дисциплини а да се није до сада ништа са тим људима политички радило. Ту је потребно више убјеђивања него разних пријетњи, спријечавања итд. Не могу се читаве масе људи називати дезертерима, издајцима итд. Изгледа ми да су политиком и сувише изолирани од бораца и да уопће немају утицај над њима. Рад партијских организација уопће, изгледа, не постоји у јединицама итд.“ (Зборник II, књ. 3, док. 40)

¹⁴² Исто, док. 78.

¹⁴³ Зборник II, књ. 2, док. 201, Писмо Врховног команданта од 23. фебруара 1942.

¹⁴⁴ Исто, књ. 3, док. 18, Проглас Врховног штаба НОП и ДВ Југославије народима поробљене Европе од 5. марта 1942; док. 36, Писмо Врховног команданта од 11. марта 1942.

примедба о спрези југословенске владе, Драже, Недића и окупатора тачна је, али Дједа тешко у то вјерује. Неки дан сам добио километарско писмо од њега у коме ми јавља да добија утисак из нашега материјала како наш партизански покрет иде сувише у комунистичке воде, јер — како би то било могуће да присталице Лондона организују четнике против нас? Даље каже: зашто је било потребно стварати специјалну Пролет. бригаду? Тражи да ревидирамо нашу политику и да створимо широки народно-ослободилачки фронт... Изгледа да ту из Лондона нешто чачкају и ја настојим да сада дневно шаљем објашњења, како они не би били на кривом путу о догађајима код нас. Они код Дједе много полажу што се тиче савеза са Енглеском и Америком и данас сам добио опет хитно писамце у коме траже да могу унети неке исправке у онај проглас што сам га пре два дана послао горе за европску јавност".¹⁴⁴

Као што се види, у Централном комитету су сматрали да се ради о недовољној обавијештености Коминтерне о догађајима у Југославији. Тек крајем марта схватили су углавном у чему је ствар, а повезано са тим и зашто не стиже очекивана помоћ од Совјетског Савеза, па чак се не објављује ни проглас Врховног штаба поробљеним народима Европе, макар што су у њега благовремено унесене исправке и допуне које је Коминтерна накнадно тражила. Поводом тога Тито је 26. марта писао Моши Пијаде да необавијештеност Коминтерне није у питању, већ „је једна друга ствар по сриједи због чега ми не добивамо посјете, а та је: Јучер сам добио телеграм Дједе, гдје нас обавијештава да се причека са публикацијом нашега прогласа на народе Европе док се не раширисте односи између совјетске и југословенске владе у Лондону. Из тога се види да је југословенска (влада) плавна сметња што није до данас дошла помоћ, а не наша политика".¹⁴⁵

Иако о ревизији политике КПЈ у смислу обједињавања активности четника и партизана, што је био смисао захтјева Коминтерне, у датим околностима није могло бити ни говора, ипак су интервенцијом Коминтерне коригована нека схватања у КПЈ, која су у ствари била још у процесу сазријевања. Ту се прије свега ради о корекцији схватања о нестабилности савеза СССР — Велика Британија — САД, а сљедствено томе и схватања о „другој етапи” борбе као засебној категорији у развоју народноослободилачког покрета. Наравно, није прихваћена теоретска конструкција Коминтерне према којој је „другу етапу” борбе, тј. борбу против четника, требало отпочети тек по завршетку рата, а до тада водити искључиво народноослободилачку, односно „прву етапу” борбе, већ су и једна и друга етапа борбе утврђене као јединствен процес, с тим што је обрачун са контрареволуционарном буржоазијом био подређен искључиво критеријуму који је

¹⁴⁴ Исто, док. 36.

¹⁴⁵ Исто, док. 78

произилазио из њеног односа према народноослободилачкој борби. Утврђивање линије Партије по овим питањима, додуше не у форми корекције, нашло је мјеста већ у првим материјалима ЦК и Врховног штаба из друге половине марта 1942, као и у „Пролетеру”, органу ЦК, који је изашао у то вријеме.¹⁴⁶ У пракси, поред неких измјена формалног карактера, као на примјер промјене амблема на капама у пролетерским јединицама,¹⁴⁷ дошло је до успоравања неких процеса, као на примјер у погледу формирања пролетерских бригада,¹⁴⁸ образовања народне владе, за шта је Тито био дао предлог Коминтерни још крајем марта 1942,¹⁴⁹ и сл., а у случају Црне Горе до специјалног става ЦК према раду тамошњег руководства. Опредјељивање за тај став отпочело је у ствари доласком делегата Врховног штаба у Црну Гору, који су собом доијели и ново или бар пречишћено гледање на линију Партије у народноослободилачкој борби.

Недјељу дана након поласка из Фоче, у којој се налазио Врховни штаб, делегати Врховног штаба били су у сједишту ПК и Главног штаба за Црну Гору и Боку, а свега два дана касније Милован Ђилас је написао свој први извјештај Врховном штабу о политичким приликама у Црној Гори. И у том, и у свим каснијим извјештајима Ђилас је изнио тешке осуде на рачун партијског руководства у Црној Гори. Тако је у првом писму, између осталог, јавио: „Ако би се ипђе могла примијенити она прича о риби која смрди с главе, то би овдје могао бити случај. С изузетком друга Милутина, који је показао, упркос грешака и недостатака који нису само његови огромну радну способност и преданост нашој ствари. Што се није успјело онако као се могло успјети, кривица лежи више на неразумијевању извесних проблема и појава, него на његовој неоданости или нераду. Не би се то исто могло рећи за многе друге руководиоце. Они су сами вршили деморализацију како у партији тако и у масама”.¹⁵⁰

У писму од 27. марта, на које се потписао и Митар Бакић, Ђилас констатује: „Наши другови су прешли већ на другу етапу борбе, на борбу за пролетерску револуцију. Они то, истина, нису учинили отворено него прикривено на један дволичан начин”. А

¹⁴⁶ Исто, док. 132, Директивно писмо ЦК КПЈ од 8. априла 1942.

¹⁴⁷ Исто, док. 36, Писмо Врховног команданта од 11. марта 1942; док. 54. Писмо Мише Пијаде од 16. марта 1942.

¹⁴⁸ Главном штабу НОП одреда за Црну Гору и Боку 10. марта је на примјер, издато наређење да „што прије и што потпуније“ формира Црногорску народноослободилачку пролетерску ударну бригаду (Зборник II, књ. 3, док. 34), али се од тог пројекта убрзо одустало, а када су у јуну 1942. године формиране двије црногорске бригаде, добиле су назив народноослободилачке партизанске ударне. IV црногорска НОПУ бригада проглашена је за пролетерску у јесен 1942, а V црногорска у јулу 1944. године. (Зборник III, књ. 3, док. 63 и 193).

¹⁴⁹ Зборник II, књ. 3. док. 129, Писмо Врховног команданта од почетка априла 1942.

¹⁵⁰ Исто, том III, књ. 4, док. 76, Извјештај Милована Ђиласа од 24. марта 1942.

затим као доказе наводи цитате из „Народне борбе“ и појединих партијских и војних докумената у којима се, као што је раније о томе речено, на посредан или непосредан начин говори о „другој етапи“ борбе. При крају писма се као резиме износи: „Наши партијци су одозго успављивани и њима је врло рђаво руковођено, није им указивана перспектива борбе, нису предузимане у вези с том перспективом одговарајуће војничке мере итд.“. И даље: „Штаб је изгубио ауторитет“, (мисли на Главни штаб — прим. Ђ. В.), његове се наредбе не спроводе, јер се због погрешности читаве политичке линије не може ни обезбедити њихово спровођење, нити избити на површину они најздравији партијски елементи спремни да спроведу наредбе и потисну шљам пете колоне, који се наталожио и у партији и око ње и у НО одборима и у партизанским јединицама и њиховом командном кадру”¹⁵¹.

Пар дана касније Ђилас извјештава: „Ја и Митар мислимо овако: 1) Дошли смо прекасно овдје, јер је све прилично демобилисано и деморализирано у много крајева; 2) Не постоји ни Гл. штаб, ни ПК, ни ПК СКОЈ-а, нити смо ма шта од тога затекли, сем формално постојање људи, који се налазе тамо-овамо; 3) Партизански начин ратовања није примјењиван (опсаде, фронтони и сл.); 4) Ниједне ударне јединице која би била одвојена нијесмо затекли — сем нешто у Никшићком одреду... Зоговићевштина + десна скретања = неуспјех. И ја и Митар се слажемо у томе да смо прије дошли да би све било у реду, сада то је неизвјесно. Учинићемо све што је у људској моћи”¹⁵².

У извјештају од 11. априла Ђилас каже: „Шаљем вам подробан извјештај о војно-политичкој ситуацији у Црној Гори за коју знам да или нијесте обавијештени или вас сасвим криво обавјештавају разни колебљивци који су се накотили у Партији и штабовима”¹⁵³. Трећег маја Ђилас пише Ранковићу: „Људи мртви, плитки, шаблонисти, цитароши, узели су ствар у руке. Гледам то код нас како је, и данас, а већ како је било — „спаси Боже”!¹⁵⁴ И тако даље, у осталим документима.¹⁵⁵

Оваквим извјештајима у Врховном штабу увелико се изменило мишљење о случају у Црној Гори и о узроцима тамошње кризе, коју су они, као што је речено, до тада сматрали углавном само као војничку кризу. И ЦК и Врховни штаб прихватили су Ђиласове оцјене, посебно Ђиласово мишљење о утицају субјек-

¹⁵¹ Исто, том II, књ. 3, док. 82.

¹⁵² Исто, док. 111.

¹⁵³ Исто, том III, књ. 4, док. 87.

¹⁵⁴ Исто, том II, књ. 4, док. 7.

¹⁵⁵ Осим Ивана Милутиновића, у својим писмима Ђилас поименично помиње Божка Љумовића, политичког секретара ПК, кога назива опортунистом и „десничаром“, и Радована Зоговића уредника „Народне борбе“, кога назива „љевичаром“, али и без тога читаво руководство уопштеним ријечима сврстава у исту категорију у негативном смислу.

тивних слабости на политичке и војне прилике у Црној Гори, које је он у објашњавању узрока кризе истурао у први план. У одговору на прво Ђиласово писмо Тито је писао: „Оно што је разумљиво за Србију, што је разумљиво за Босну, тешко је разумљиво за Црну Гору, наиме, да у тако кратком периоду пета колона заузме тако широке размјере и да се (пред) том појавом партијска организација скоро показала немоћна. Нас се стално увјеравало да је Црна Гора са нама, да је она чак шта више за револуцију, и сада наједном се то мијења за 180 степени. Мени се чини да наши другови у Црној Гори болују од вртоглавице успјеха. Ово је врло опасна болест и може имати катастрофалних последица ако се брзо и из темеља не излијечи. Ја се потпуно слажем са тобом да ту смрди риба од главе и да треба од главе радикално лијечити, ако хоћемо да постигнемо боље резултате. ПК Партије треба апсолутно реорганизовати, увести у њега нове, одлучне и способне другове и поставити пред њега задатке о којима и ти у свом писму говориш, јер, иначе ви нисте кадри ријешили све задатке који су стављени пред вас”.¹⁵⁶

Измјеном процјене узрока стања у Црној Гори питање боравка делегатâ Врховног штаба поставило се на дужи рок него што се првобитно мислило, јер је, према увјерењу ЦК и Врховног штаба, требало прво политички оздравити стање, да би се тек онда могло рачунати на побољшање у војничком погледу. „То је политичко питање примарнога карактера” — каже Тито у свом писму Ђиласу — „а војничко питање је секундарно, које се може повољно ријешити за нас само у том случају ако се тамо рацхисти у редовима Партије и преброди садашња криза у Партији, која је по моме мишљењу доста дубока, што се најбоље види из тога, како и сам кажеш, што и чланови Партије прелазе на страну четника”.¹⁵⁷ Наравно, у тој ситуацији измијенила су се и овлашћења делегатâ Врховног штаба, у првом реду Милована Ђиласа, који је као члан Политбироа ЦК КПЈ био најстарији по рангу. Та овлашћења су из писма у писмо проширивана, а у наређењу врховног команданта од 16. априла 1942. изложена су у форми генералне директиве, према којој је требало: „1) Извршити реорганизацију и чишћење у Партији, 2) Извршити реорганизацију руководиоца у Партији, 3) Извршити реорганизацију у војним руководићим телима и очистити партизанске јединице од сумњивих елемената, 4) Створити сигурне ударне баталјоне као чврсте војне формације које ће бити способне да изврше сваки задатак који се стави пред њих, 5) Предузети мере да се спречи даљне четничко надирање, да се учврсти позадина,

¹⁵⁶ Зборник II, књ. 3, док. 90, Писмо Врховног команданта НОП и ДВ Југославије од 28. марта 1942.

¹⁵⁷ Исто.

да се добро припреми војна акција за уништење четничких и окупаторских банди".¹⁵⁸

У погледу мјера за санирање прилика Ђилас је сматрао да прије свега долазе у обзир јавна осуда дотадашњег рада и оштре административне мјере. Зато је, преузимајући и у овом погледу иницијативу, нашао за потребно да већ у првом писму укаже на неопходност „радикалних организационо-политичких промјена у Црној Гори”,¹⁵⁹ а одмах затим, још прије него је добио одговор на ово писмо, писао је Врховном штабу: „Ваша интервенција је неопходно потребна. Не мислим војничка, него политичка. Потребно је да ЦК хитно, најхитније укаже чланству партије преко једног отвореног писма на све грешке и на све што треба подузети. Потребно је да се утврди таква линија коју неће моћи ни смети разводњавати нико и око које ће се окупити здрав партијски актив без обзира на то ко у коме форуму моментално седи, да би се на тај начин олакшало чишћење партије. Потребно је у томе писму читавом чланству партије указати на фаталност досадашње политике и на то да иза правилне линије стоји ЦК и да нико неће моћи да ту линију изиграва. Те су мере потребне ради консолидације партије пре смене ПК, чишћења партије у врховима. Ово је нарочито потребно због тога што су многи окружни и месни комитети изразбијани, па је потребно да сваки партијац, на ма ком се месту налазио, у позадини или војсци, зна своје дужности које му припадају на позив ЦК”.¹⁶⁰ Ђилас је на овакву интервенцију и касније инсистирао, па у писму од 11. априла пише: „Ја сам од вас тражио да ЦК пошаље критику досадашњег рада, јер се више не може о томе ћутати, пошто сваки види да тај рад није ваљао. Ако ви ту критику нећете да напишете, јавите па ћу је написати ја и послати вама на одобрење”.¹⁶¹

ЦК КПЈ, прије него се одлучио на писање отвореног писма или на сличне мјере, позвао је Ивана Милутиновића на усмено реферисање. Милутиновић је у сједиште ЦК стигао 4. априла.¹⁶² Осмог априла одржан је састанак ЦК. О дневном реду и другим детаљима са тога састанка немамо података, али на основу онога што је уследило можемо претпоставити што је на њему закључено. Иван Милутиновић је враћен у Црну Гору (из Фоче кренуо 14. априла) и даље као делегат ЦК, с тим да заједно са Ђиласом одговара за читава војни и политички рад у Црној Гори. Права и дужности Милутиновића и Ђиласа била су једнака, но с тим да Милутиновић одговара више по политичкој, а Ђилас по војној линији,¹⁶³ али да се међусобно споразумијевају по свим

¹⁵⁸ Исто, док. 148.

¹⁵⁹ Исто, том III, књ. 4, док. 76.

¹⁶⁰ Исто, том II, књ. 3, док. 82.

¹⁶¹ Исто, том III, књ. 4, док. 87.

¹⁶² В. Дедијер, н. д., 95.

¹⁶³ Ђилас је формално био само делегат Врховног штаба.

питањима и заједнички потписују наређења.¹⁶⁴ Опција рада Партије у Црној Гори, и пошто је расправљена у Централном комитету у присуству Ивана Милутиновића, остала је онаква какву је дао Ђилас.

Истога дана када је одржао сасанак, ЦК је написао директивно писмо представницима ЦК у Црној Гори и ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санцак, у коме је у четири тачке изнио основне погрешке у раду Комунистичке партије у Црној Гори („ускакање у етапу борбе за власт пролетаријата“, у „свакодневной пракси“ ликвидирање петоколонаша „по често врло сумњивом и чудном критеријуму“, занемаривање „рада Партије и деградирање њене улоге на пракси“ и, као последица свега тога, неповољно стање у партизанским одредима) и дао упутства за њихово отклањање.¹⁶⁵ Истим писмом смијењен је ПК, чије су функције до образовања новог ПК преузели делегати ЦК.¹⁶⁶ Четири дана касније (12. априла) ЦК је написао и *Отворено писмо свим организацијама и члановима КПЈ у Црној Гори и Боки* у коме је на сличан начин изнио грешке Партије у Црној Гори, с тим што је опширније указао и на објективне околности које су морале довести „до оваквог издајства и покушаја изазивања братоубилачког рата са стране до јуче замаскираних слугу окупатора“.¹⁶⁷

Одмах по повратку Ивана Милутиновића у Црну Гору образован је као привремено руководство Секретаријат Покрајинског комитета у саставу: Иван Милутиновић, Радоје Дакић и Вељко Мићуновић,¹⁶⁸ а десетак дана касније формиран је Покрајински комитет.¹⁶⁹ Састав новог ПК су чинили: Радоје Дакић, политички секретар, Вељко Мићуновић, организациони секретар, Блажо Јовановић, Јагош Ускоковић, Ђоко Вујошевић и Велимир Кнежевић.¹⁷⁰ Двадесет деветог априла наређењем врховног команданта именован је и Главни штаб народноослободилачких партизан-

¹⁶⁴ Зборник II, књ. 3, док. 132, Директивно писмо ЦК КПЈ од 3. априла 1942; док. 148, Наређење Врховног команданта од 16. априла 1942; док. 152, Обавјештење Врховног команданта од 17. априла 1942.

¹⁶⁵ Исто, док. 132.

¹⁶⁶ У Покрајинском комитету су били: Војо Љумовић, политички секретар, Блажо Јовановић, организациони секретар. Радоје Дакић, Саво Бркић и Периша Вујошевић, Чланови ПК били су и Будо Томовић и Видо Ускоковић, али је Томовић, који је био и секретар ПК СКОЈ-а, погинуо 20. марта, а Ускоковић је крајем марта пао у руке непријатеља, а 10. априла је стријелан.

¹⁶⁷ Зборник III, књ. 3, док. 15.

¹⁶⁸ Исто, књ. 4, док. 91, Извјештај Милована Ђиласа од 22. априла 1942.

¹⁶⁹ ПК је именован такође одмах по повратку Ивана Милутиновића из Врховног штаба, тј. око 18. априла (Зборник III, књ. 3, док. 33), али се први пут окупио 30. априла, када је де факто ступио у дужност (Зборник III, књ. 3, док. 52).

¹⁷⁰ В. Јовановић, н. д., 727.

ских и добровољачких одреда за Црну Гору и Боку у саставу: Пеко Дапчевић, командант, Митар Бакић, политички комесар. Велимир Терзић, начелник штаба, Блажо Јовановић, замјеник политичког комесара, и Сава Ковачевић и Саво Оровић, чланови штаба.¹⁷¹

Што се тиче реорганизације на терену, она је вршена углавном само у војсци. Још прије доласка делегата Врховног штаба формиран је Први ударни батаљон Никшићког НОП одреда, а затим је крајем марта и током априла и маја настављено са формирањем ударних батаљона као оперативних јединица, спремних да се боре на разним теренима и под разним условима. До краја тога периода, у оквиру постојећих партизанских одреда, који су умјесто дотадашњих територијалних претворени у мобилне војне формације, основано је 25 таквих батаљона, просјечне јачине од по око 200 бораца. Тиме је потпуно замијењена дотадашња територијално-племенска војна организација. Самим тим створен је један од основних предуслова за радикалнији прелаз на партизански начин ратовања. Но, усљед осталих неповољних околности (потребе да се одређена територија држи за одређено вријеме, сталног јачања квислиншког покрета, односно деморализације и осипање у партизанским редовима и др.) такав начин борбе још није могао бити дефинитивно усвојен, па је, и поред значајних успјеха постигнутих у овом периоду у борби против окупатора и квислинга (Никшићка Жупа, Горња Морача, Пипери, Бјелопавлићи и др.), непријатељу полазило за руком, особито на неким секторима, да партизанским јединицама натури неповољније услове ратовања (примјер: фронталне борбе у Катунској нахији).¹⁷² Тек када су ове јединице напустиле Црну Гору могле су партизанском начину ратовања да подреде остале захтјеве.

Реорганизација у партијским организацијама била је подређена потребама реорганизације војних јединица. Према томе, то је у ствари била војна реорганизација. Није познато да је неко премјештен на нову дужност, смијењен или партијски кажњен због лијевих прешака, јер ствар се тако није могла ни поставити — једно због опште оријентације која је била дата у том правцу, а друго и зато што су баш због тога лијеве прешке по правилу правили најдоследнији комунисти. У другој половини априла и

¹⁷¹ Зборник II, књ. 3, док. 182.

¹⁷² Исто, том III, књ. 3, док. 98, Извјештај Плавног штаба НОП и ДО за Црну Гору и Боку од 14. маја 1942; Б. Јовановић, н. д., 594—611, 620, 623—624 и 630—633; В. Ладо Стругар, *Рат и револуција народа Југославије*, Београд, 1962, 95..

током маја у партијским организацијама прорађено је *Отворено писмо* и указано на основне погрешке у раду Партије, и то је било све што се тиче интервенције у нижим партијским форумима и међу партијским чланством.¹⁷³

Осврт на Ђиласове извјештаје као историјски извор о приликама у Црној Гори у првим мјесецима 1942. године

Пошто Ђиласови извјештаји представљају опсежну грађу о приликама у Црној Гори у првим мјесецима 1942, а нарочито о лијевим грешкама, сматрамо потребним да се посебно осврнемо на неке карактеристичне детаље из тих докумената, односно оцјене које су у њима изнесене. Ово тим прије што су ти извјештаји и оцјене одлучујуће утицали на ЦК КПЈ, како при оцјењивању догађаја у Црној Гори тако и при доношењу одређеног става према насталим проблемима.

Анализа Ђиласових извјештаја које је он из Црне Горе слао Централном комитету и Врховном штабу у прољеће 1942. године доводи до сљедећих закључака:

- 1) да је Ђилас имао одређену тенденцију мимо оквира ми-сије која му је била повјерена;
- 2) да је због тога у знатној мјери искаркирао људе и до-гађаје;
- 3) да је и овом приликом показао неодмјереност у процје-њивању конкретне војно-политичке ситуације, а због тога и не-реалност у процјени развоја народнослободилачког покрета у ближој временској перспективи.

Ево како се то може видјети из докумената. Најприје о првом.

¹⁷³ Ево шта је, према забиљешкама Јанка Јопчића, који је водио за свој *Дневник* као основно речено на једном састанку комуниста Првог, Другог и Трећег ударног батаљона Ловћенског одреда од 1. маја 1942, на коме је Милтра Митровић вршила прораду *Отвореног писма*:

„У почетку свог излагања другарица Митровић каже: „Отворено пи-смо долази као интервенција само када постоји дубока криза у партији, као што је то било код нас 1928. г. када је посредовала Коминтерна“. Затим опширно говори о грешкама и скретањима, почев од устанка и ка-же: „Још у герилским одредима није било руководеће улоге партије или је руководиола стихички, партијске јединице нијесу живјеле партијским животом и није било дисциплине, склизнули смо на терен меншевизма, форме организације нијесу одговарале ситуацији, војска је постављена на бази племена и села, итд.“ Затим је говорила о карактеру наше борбе: „Више се борило за суучашње задатке него за садашње, бакћали смо се тзв. 2. етапом, сумњало се у савез Совјетског Савеза са Енглеском и Аме-риком, ми вежемо владу у Лондону за окупатора као пету колону, а она је савезник СССР-а, који даје основни карактер рата“. Затим говори о нејасном ставу у ликвидацији петоколонаша „којима је требало јавно су-дити и јавно их стријељати, што говори да су се комунисти препварали у завјерничку организацију...“ (Ј. Јопчић, н. д., 227).

Једна од основних интенција које је Ђилас показао од првог дана доласка у Црну Гору била је тежња да се сва власт, војна и политичка преда њему у руке, да му се дају најпунија овлашћења, да се вјерује само његовим извјештајима, да ЦК предузима само оне мјере које он предлаже и томе слично. На путу ка остварењу тога циља сметња му је био Иван Милутиновић, који је имао статус делегата ЦК. Зато се од почетка примјећује Ђиласова тежња да Милутиновића уклони, а у сваком случају да га потисне у засјенак своје личности. Додуше, знао је за њега да каже и по коју лијепу ријеч, али га је зато тукао посредним путем: извјештајима о лошем руковођењу Партијом у Црној Гори. У првом писму које је послао Врховном штабу Ђилас пише: „У вези са свим тим потребно је да фиксирате рок боравка мога и осталих другова, као и друга Милутина, реорганизовање ПК итд.”¹⁷⁴ У писму од 27. марта он сугерише Врховном штабу да „партијски и војнички послови пређу у једне руке”, а на крају писма саопштава: „За сада ја ћу постепено преузети све послове у своје руке, заједно са осталим одговорним друговима”. На раскршћу ових резонавања он се, додуше, једном реченицом пита: „Све ово није могућно брзо свршити, па се поставља питање да ли је потребно да ја останем овде и надале или би те послове преузео друг Милутин”.¹⁷⁵ Међутим, тешко је вјеровати да је Милутиновићевостанак у Црној Гори сматрао бољим рјешењем, а у контексту општих разматрања он објективно није остављао ни много мјеста за такву могућност. Јер, зашто иначе у првом писму поставља питање Милутиновићевог боравка у Црној Гори, а у другом писму заступа мишљење да је на раду у Црној Гори довољан он без Милутиновића или Милутиновић без њега кад га је Врховни штаб, полазећи чак од претпоставке да је ситуација у Црној Гори мање компликована него што је у ствари била, послао у Црну Гору с оријентацијом да тамо, заједно са осталом двојицом делегата, остане око мјесец дана, колико се тада сматрало да ће бити потребно, са задатком да на поправљању тамошње ситуације ради „уз помоћ другова из Главног штаба народноослободилачких партизанских одреда за Црну Гору и Боку”. Очигледно, у питању су лични мотиви. На ову Ђиласову тенденцију указујемо стога што су њој у великој мјери били подређени његови ставови и оцјене о догађајима, што обавезује на посебну критичност према његовим извјештајима.

Кад је Иван Милутиновић отпутовао у Врховни штаб на реферисање, Ђилас поново покреће питање да му се призна статус најстаријег и најовлашћенијег лица у Партији и војсци у Црној Гори, иако је он и без тога то био. У писму од 11 априла он је тај свој захтјев овако формулисао: „Због свега овога, мој даљи

¹⁷⁴ Зборник III, књ. 4, док. 76, Извјештај Милована Ђиласа од 24. марта 1942.

¹⁷⁵ Исто, том II, књ. 3, док. 82.

рад и опстанак био би беспредметан и ПК и Главни штаб могу се образовати наредбом отуд. Ја иначе нећу моћи да свршим посао онако како би ви то жељели. Немојте мислити да сам нешто увријеђен, јер и сами, ваљда, већ знате да ми не треба никаква слава неког војсковође. Али ствар треба да поставите јасно и одлучно. Наиме: треба све ствари предати мени у руке, односно, мени и једном броју добрих и поузданих другова које сам већ окупио (не рачунајући оне које сте са мном послали). То важи како у војничком тако и у политичком погледу. Што се мене тиче ја сам спреман да за све преузем пуну одговорност како пред Партијом тако и пред Врховним штабом”.¹⁷⁶ Када је завршио писмо стигло је обавјештење од ЦК да се Милутиновић враћа у Црну Гору, и даље у својству делегата ЦК. Ту вијест Ђилас је у додатку свога писма овако прокоментарисао: „Баш сада стиже писмо од вас за ПК КПЈ. Добро је што се Милутин враћа. Тиме је уређено и питање које сам поставио да мени дате овлашћења и примим одговорност за све. Наиме, сад смо ту ја и Милутин, па ће један узети Партију, један Штаб и радићемо заједно”.¹⁷⁷ Послије овога Ђилас већ није постављао питање централизовања власти у једним, односно у његовим рукама. У мају је чак писао Александру Ранковићу: „С Милутином се слажем добро. О прошлости мојој и његовој у Црној Гори нерадо говоримо. Знаш како је... О томе кад се видимо”.¹⁷⁸

Па ипак, он је био самосталан у одлучивању, у давању оцјена, у извјештавању и сл. Изузимајући извјештаје Моше Пијаде, који је мање-више редовно одржавао везе са Централним комитетом и Врховним штабом, за читаво вријеме Ђиласовог боравка у Црној Гори готово да нема извјештаја централном руковођству који он није писао. Први и једини извјештај Главног штаба, који је у име форума потписао Иван Милутиновић, датира од 20. априла,¹⁷⁹ а први лични извјештај Титу Иван Милутиновић је написао 14. маја.¹⁸⁰ Ти извјештаји, као и сви ранији, радног

¹⁷⁶ Исто, том III, књ. 4, док. 87.

¹⁷⁷ Исто.

¹⁷⁸ Исто, том II, књ. 4, док. 7.

¹⁷⁹ Исто том III, књ. 3, док. 33.

¹⁸⁰ Исто, том II, књ. 4, док. 38.

Извјештај од 30. априла 1942. који је без потписа, редакција *Зборника докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа*, која га је објавила (*Зборник III*, књ. 3, док. 52), означила је као извјештај Ивана Милутиновића и Милована Ђиласа. Међутим, мада је докуменат, мимо Ђиласовог обичаја, писан у првом лицу множине, једна реченица при крају писма свједочи да је Ђилас његов аутор. Та реченица гласи: „У првом случају било би потребно да ја или Милутин останемо у Црној Гори“... Редакција *Зборника* је и писмо од 27. марта 1942 (*Зборник II*, књ. 3, док. 82) означила као извјештај Милована Ђиласа и Митра Бакића. Међутим, питање је колико је то оправдано, јер је извјештај очигледно писао Ђилас (од почетка до краја писан је у првом лицу јединине), а само је на крају, и то послије постскриптума, упућено заједничко: „Другарски вас поздрављају ваши Ђидо

су карактера, без фраза и наравоученија, са ненаметљивим предлозима и који не прејудуцирају ствари које су у надлежности Врховног штаба, односно за које ће Врховни штаб већ знати како да их постави, за разлику од Ђиласових извјештаја у којима је за поједине ствари приповарао чак и врховном команданту, наравно — без оправданих разлога.¹⁸¹

Драматизовање прешака и слабости партијског руководства у Црној Гори, односно прецјењивање њиховог утицаја на војно-политичке прилике, Ђиласу су, нема сумње, били потребни, јер је тако расла његова улога као делегата Врховног штаба и арбитра у датој ситуацији. Већ први извјештаји који је упутио Врховном штабу зачуђују смјелим судовима о људима и догађајима у Црној Гори. У први мах помислило би се да се ради о необавијештености, али када се такви судови и оцјене из писма у писмо понављају, и то све у драстичнијој форми, та претпоставка отпада. Међутим, све те приче и потрдни епитети немају никаквог смисла. Све су то незаслужене ријечи, које се нијесу могле упутити ни обичним сапутницима народноослободилачке борбе, а камоли руководиоцима те борбе, који су је водили не само до тада већ и касније, све до коначне побједе.

У Покрајинском комитету и Главном штабу нијесу знали шта Ђилас пише и извјештава, али многи његови поступци и држање одавали су у најмању руку неодмјереност. Но, из дисциплине и поштовања према делегату Врховног штаба и члану Политбироа ЦК КПЈ, чланови ПК и Главног штаба прихватили су Ђиласове критике и извршавали његова наређења, а ако су се одлучили да нешто примижете — то су радили у благој форми и неполемичким тоном.¹⁸² До већих неспоразума Ђилас је долазио с Милутиновићем, који је, како изгледа, једини био упућен у Ђиласове извјештаје. Већ при првом сусрету међу њима је дошло до спора по разним питањима,¹⁸³ а када је Милутиновић прочитао

¹⁸¹ Поред појединачних приговора, детиж овим или оним поводом, Ђилас је у неспоразум са Врховним штабом долазио и поводом његовог настојања да централизује власт у својим рукама. Ово се нарочито испољило у вези са директивама које је добијао од Врховног штаба, које је сматрао крутим и да му спутавају иницијативу, а још више у вези са директивама које је Врховни штаб слао некоме другом у Црну Гору, мимо његовог посредства (штабу Дурмиторског одреда, штабу Комског одреда, Главном штабу и др.). Полазећи са гледишта јединства команде неке Ђиласове примједбе у овом погледу имале су одређено оправдање, али он је ипак у томе претјеривао и свакако у много чему уносио лични мотив, јер, на крају Врховни штаб није ни слао детаљне, већ оријентационе наредбе и директиве, а оне које је слао штабовима појединих одреда и другима биле су на линији тих оријентационих докумената.

¹⁸² АИИТ, 13443/VIII 2—42, Партијска застрањивања у Црној Гори у години 1941. до прве половине 1942. године — сјећање Божо Љумовића; С. Брковић, Дискусија на састанку историчара и политичких радника у Титограду од 27. и 28. априла 1965 — стено. биль. IV/17 и V/8 и 9.

¹⁸³ Зборник III, књ. 4, док. 76, Извјештај Милована Ђиласа од 24. марта 1942.

Ђиласово писмо Врховном штабу од 24. марта, рекао му је да подноси лажне извјештаје.¹⁸⁴ Несугласице између двојице делегата понављале су се и касније, углавном до потврђивања Милутиновићевог статуса као делегата ЦК. Ђилас је долазио у неспоразум и са Мошом Пијаде, и то не само због различитих погледа и оцјена већ и по неким питањима из практичног рада. Моша се није устручавао да му укаже на недостатке, онако како их је видио, а то је било довољно за Ђиласову сујету. Извјештаји Моше Пијаде о овим сукобима, као и о другим питањима и проблемима из овог периода, представљају драгоцјену грађу, јер су то, поред Ђиласових извјештаја, готово једини документи о овим догађајима, па омогућавају њихово свестраније, а тиме и објективније сагледавање.

Као и у понашању, неодмјереност је била јако присутна у Ђиласовом оцјењивању узрока кризе у Црној Гори, посебно у погледу процјене утицаја субјективних и објективних фактора на развој догађаја. У свом извјештају од 24. марта Ђилас је писао: „Наши другови од руководства па до дна имају криву претставу да је свему овоме криво колебање према петог колони, неодлучност овог или оног функционера, издаја овог или оног партијца, реакционарност овог или оног племена итд., а не схватају да такви односи и такво стање потичу из објективне стварности, из промјене међународног и унутрашњег положаја”.¹⁸⁵ Међутим, другом приликом каже да би у Црној Гори „све било у реду”, само да су он и Митар Бакић дошли раније,¹⁸⁶ односно да четнички покрет у Црној Гори не би могао „постићи неке видније успјехе” да није било политичких грешака Партије „у свим основним питањима”.¹⁸⁷ Да би неодмјереност у Ђиласовим извјештајима била већа, он у цитираном писму Врховном штабу од 24. марта на посебном мјесту саопштава: „Наши другови су се дали успавати општенародним полетом борбе против окупатора, и нису се благовремено обезбиједили против изазивача грађанског рата”,¹⁸⁸ а у писму Пеку Далчевићу, Блажу Јовановићу и Милинку Ђуровићу од 25. марта објашњава и на који начин се требало обезбиједити против изазивача таквог рата. „Да су, на примјер, другови у Кучима” — каже се у том писму — „у прави час напали оног наредника, Кучи би и данас били уз нас. Да су у Заларачу у прави час очистили петокOLONаше, чете не би отказале послушност. Да у Озринићима нијесу преговарали с петокOLONашима, Озринићи не би били данас организовани против нас. Да су у прави час, ослоњени на масе, чистили Катунску нахију, мјесто

¹⁸⁴ Исто, том II, књ. 3, док. 82, Извјештај Милована Ђиласа од 27. марта 1942.

¹⁸⁵ Исто, том III, књ. 4, док. 76.

¹⁸⁶ Исто, том II, књ. 3, док. 111, Извјештај Милована Ђиласа од краја марта 1942.

¹⁸⁷ Исто, док. 82, Извјештај Милована Ђиласа од 27. марта 1942.

¹⁸⁸ Исто, том III, књ. 4, док. 76.

што су кад је постало критично стање водили преговоре, Катунска нахија би била уз нас".¹⁸⁹ Према овом објашњењу испада да је за мноштва криво колебање према петој колони, односно недовољно оштар курс против изазивача грађанског рата, а не само „објективне околности“, Ђилас критикује црногорско руковођство због тога колебања истовремено кад му указује да је на погрешном путу што мисли да је за стање у Црној Гори крива колебаљивост према петоколонашима. У исто вријеме га осуђује због преласка на „другу етапу“ борбе, јер да тога није било четнички покрет, како он каже, не би могао „постићи неке видније успјехе“, али се исто тако у тумачењу догађаја и њихових узрока поново радо враћа на констатацију да су у првом реду објективне околности утицале на развој прилика у Црној Гори. Овакве оцјене толико су контраверзне да им се при проучавању историјских догађаја у Црној Гори из првих мјесеци 1942. године заиста не може поклонити озбиљна пажња. У контексту са њима постаје схватљивија и Ђиласова оцјена Острошке скупштине, коју је изнио у свом писму од 24. марта,¹⁹⁰ за коју је казао да није „претстављала израз оног дубоког народног родољубља него сарадњу одозго са маскираним издајницима".¹⁹¹

Са гледишта оцјене Ђиласових извјештаја као историјског извора интересантно је указати и на нереалност коју је Ђилас показао у процјењивању конкретне војно-политичке ситуације, као и оне која ће јој ускоро услиједити. Кад је дошао у Црну Гору: „Не постоји ни Гл. штаб, ни ПК, ни ПК СКОЈ-а... сем формално постојање људи, који се налазе тамо-овамо"; „У штабу и у партији све се свело на добро уређену администрацију, на одговарање на писма, крпљење рупа на фронтovima с брда с дола мобилисаним трупама и њиховим слањем час овамо час онамо пре него се те јединице војнички и политички учврсте у самој позадини" итд.,¹⁹² а већ крајем априла, тј. након мјесец дана његовог боравка у Црној Гори, у Врховни штаб из Ђиласовог пера почињу пристизати оптимистичке вијести. Тако он у извјештају од 27. априла пише: „Први пут да вам саопштим нешто повољно.

¹⁸⁹ Исто, док. 78.

¹⁹⁰ Исто, док. 76.

¹⁹¹ На овакву оцјену Острошке скупштине Ђито је у писму Ђиласу од 28. марта 1942. реатовао следећим ријечима: „Ја мислим да ти немаш посве право када потпуно негираш целисходност оне манастирске конференције и бирање Народно-ослободилачког одбора за Црну Гору. Ту може бити ријечи о овом или оном лицу, односно може бити ријечи о појединцу, о његовим петоколонашким намјерама али се не може читавој тој скупштини дати онакав карактер какав си га ти приказао. Уколико се поједини учесник те скупштине покаже као петоколонаш, ви имате пуно могућности, баш на основу закључака те скупштине, да водите против таквих најодлучнију борбу и да их жлигошете пред народом". (Зборник II, књ. 3, док. 90).

¹⁹² Зборник II, књ. 3, док. 82 и 111, Извјештаји Милована Ђиласа од краја марта 1942.

Наиме, гледајући у цјелини, ситуација у Црној Гори се почела развијати у нашу корист, без обзира шта вам ма ко прича. То се да закључити из безброј момената: 1) распад четника и свођење њихове убојне моћи на елитну, плаћену, *штабску* војску; 2) остварено је око 3000 партизана — ударника (ускоро ће бити постигнут тај број); 3) сељачка маса коју четници силом мобилишу неће више да се бори, боље рећи — скоро је неупотребљива за борбу; 4) Партија, иако споро, али сигурно оздрављава, нарочито у војсци. Истина, слободна територија се смањила, али — уколико јача процес четничког распадања — она се може брзо повећавати. Четници ће се ускоро наћи у ситуацији у којој смо ми били, ако не буде с наше стране војничких и политичких прешака, тј. — они ће се борити с војском која неће да се бори, с војском која има у себи људе који симпатишу нама". И даље, при крају писма: „Другови, ја сам увјерен да у јуну и јулу четника у Црној Гори не би било, ако се паметно ради, не би их било да је ту друг Тито да све погледа изблиза и узме у своје руке".¹⁹³ Три дана касније Ђилас поново јавља Врховном штабу: „По нашем мишљењу, четници су у Црној Гори досегли кулминациону тачку свога развитка. Сада све зависи од наше политичке и војничке вештине (па) да крену низбрдо".¹⁹⁴ Мада је ова оцјена у одређеној супротности са оном о „распаду четника", ипак је и она изражена у смислу да четници већ немају куд напријед, односно да их чека судбина да брзо „крену низбрдо".

Тешко је вјеровати да Ђилас није био упућен у ситуацију у да није знао да је та ситуација крајем априла — мада су били постигнути одређени резултати на плану реорганизације јединица, па и неки доста значајни успјеси у борби против окупатора и квислинга — ипак била у општем билансу знатно слабија него мјесец дана раније. То, уосталом, и он сам потврђује у тим истим писмима, само на другом мјесту и на нешто посреднији начин. Тако у извјештају од 27. априла, доказујући да су комитске акције у четничкој позадини, које је препоручивао Врховни штаб, неизводљиве, он пише: „Не може се у четничку позадину ући с 40—50 људи... То се пробало — ка Липову и Р.(ијеци) Мушовића. Па? Ништа, опажени су и вратили су се или се разбили у тројке и петорке — које не могу да се крећу, ако их има много. Наиме, четници су тако организовали позадину да свако село има стражу од сељака који истина нијесу четници по души, али су под командом четника и живе у страху од њих. Први сусрет са тим стражама — значи алармирање читавих села, која иду у потјере, јер морају ићи због четничког притиска".¹⁹⁵ Ђилас се није заносио превише ни побједама које су понегдје постигнуте у борби против окупатора и његових сарадника. Тако, на примјер, за

¹⁹³ Исто, док. 174.

¹⁹⁴ Исто, том III, књ. 3, док. 52.

¹⁹⁵ Исто, том II, књ. 3, док. 174.

најзначајнију од тих побједа, ону у Жупи Никшићкој, он каже: „Наравно, то је мали успјех и није одлучујући. Зато се много и не заносимо њим”.¹⁹⁶ У писму од 30. априла на једном мјесту чак помиње бојазан од могућег распада партизанских снага у Црној Гори, условљавајући додуше ту могућност евентуално лошим развојем ситуације у Босни, односно на територији која је била под непосреднијом контролом Врховног штаба.¹⁹⁷ Но ако је и тако, то је ипак био знак да се није рачунало са ружичастом перспективом у блиској будућности, или бар не независно од прилика ван Црне Горе.

Овако контрадикторним оцјенама тешко је дати било какав коментар, поготово зато што се оне доста често јављају у једном те истом документу. Можда је оптимистичким вијестима Ђилас хтио да каже нешто крупно, преломно у развоју ситуације у Црној Гори (јер је желио да тако буде), или бар крупно у смислу сузбијања субјективних слабости, што је требало да значи да он више није неопходан за рад у Црној Гори. На ово последње упућивало би и једно његово писмо Александру Ранковићу од 3. маја 1942, у коме, између осталог, каже: „Ја ти овдје живим свакојасно. . . ПК се постепено сређује, штабови се сређују, батаљон за батаљоном ниче. Линија је ударена и она већ продире, већ се спроводи — споро али сигурно. Сад ће се за који дан формирати и Гл. штаб. И — знаш ме и сам сада је за мене већ незанимљиво. Досадно. Више ту нијесам потребан. Више нећу моћи ништа ново да дам, сем ако напишем какав чланчић или се уплићем у ситуације, које могу и без мене да се ријеше још боље. Што се могло учинити — извршити прелом — већ је учињено. Сада ја ту више нијесам потребан, сад нема оног напорног, тешког рада, оног рада због којег гориш као на ватри. Ако не успијемо у Црној Гори, сада је томе крива „виша” сила, јачи непријатељ, глад, једном ријечју — објективне околности, а не наша глупост. Наравно, да се, раније почело — успјех би био сигурнији. Тако је то. Тако, ја желим да сам опет код вас, да ми се (даде) тежак задатак, миран живот, ужичко-фочански (прије офанзиве) није за мене. Брате Леко, ја ти трунем у таквом животу”.¹⁹⁸

У овој верзији оцјене стања Ђилас се, наравно, преварио да је ситуација у Црној Гори била толико сређена да он већ није имао шта ту да ради. Вријеме је убрзо показало да и послѣ-

¹⁹⁶ Исто, том III, књ. 4, док. 91, Извјештај Милована Ђиласа од 22. априла 1942.

¹⁹⁷ „По нашем мишљењу“ — каже Ђилас о томе у писму Врховном штабу — „би било од велике важности за наше даље подухвате ако би се ви одржали још у Босни. Ако не бисте у томе успјели, потребно је да нас обавестите о вашим даљим намерама, јер би, природно, и наша ситуација била измијењена, па би било на овоме мјесту да и ми нешто подумемо на време, било у смислу пребацивања снага да не чекамо уништење и распад, било продирања енергичнијег у правцу ка Беранма и ослобођеним крајевима Санџака“ (Зборник III, књ. 3, док 52).

¹⁹⁸ Зборник II, књ. 4, док. 7.

је настанка овог писма за поједине неуспјехе у Црној Гори неће бити криве само објективне околности, већ и нечија „глупост”. Једна таква „глупост” око напада на Колашин од 16. маја, који се завршио неуспјехом, везана је у највећој мјери за Ђиласово име.¹⁹⁹

На крају, као што се из изложеног види, може се констатовати да Ђиласови извјештаји због несигурних података, а нарочито због нереалних и контрадикторних оцјена и закључака, обавезују на посебну критичност. Па ипак, уколико се тичу података о лијевим грешкама партијске организације у Црној Гори корисни су, јер углавном добро сагледавају ову појаву. Друга је ствар како је Ђилас све то гарнирао и извукао из општег склопа ствари, и какво је мјесто дао овим грешкама у односу на оно што су оне стварно биле и значиле за општи ток догађаја.

¹⁹⁹ Ђилас је од првих дана по доласку у Црну Гору заступао идеју да се јаким партизанским снагама изврши продор у првцу Колашина, а у писму од 5. априла изложио је план стварања тзв. ударне пешнице којом би се овај задатак извршио (Зборник II, књ. 3, док. 82). Врховни командант је одобрење за извођење овакве операције дао тек крајем априла, једно зато што су тада већ увелико били формиранли ударни батаљони у Црној Гори, а друго и зато што је у тим данима окупатор отпочео офанзиву против слободне теритрије на граничном појасу Црне Горе, Босне и Херцеговине, па му је требало развлагати пажњу на више страна и створити повољније услове за маневрисање партизанских јединица (Зборник II, књ. 3, док. 182). Међутим, мада је у нападу било ангажовано преко 1.300 бораца, партизани су претрпјели неуспјех, јер је Оперативни штаб који је руководио операцијом, а који су сачињавали Милован Ђилас, Велимир Терзић и Саво Дрљевић, превидио фактор преморености људства у претходним борбама на сектору од Сињађевине до Мојковца, а нарочито људства које је сачињавало тзв. лијеву колону, састава шест и по батаљона, која је имала најважнији задатак у операцији (Зборник III, књ. 3, док. 124).

Тито је био јако озлојеђен због овог неуспјеха, па је у писму Александру Ранковићу од 31. маја писао: „Иако Црногорци имају довољан број трупа, оне су толико изнурене глупим акцијама код Колашина да моменатално нису способне за неке офанзивне акције“, (Зборник III, књ. 3, док. 158), а у писму Ђиласу рекао је: „У Црној Гори не могу решити питање два пролетерска батаљона“ (један од два пролетерска батаљона који су се налазили у Црној Гори учествовао је у нападу на Колашин. — прим. Ђ. В.), „ни три, ни пет, већ је потребна потпуна прекретница у начину вођења рата. И то партизанским начином по читавој територији, а не фронтovima. То је једно, а друго — у нашој борби не можемо да се руководимо и тврдоглавошћу да пошто-пото заузмемо неко мјесто ради престижа, већ је потребно водити паметно партизанско ратовање са свим лукавствима, користећи се искуством које имамо до сада у Србији и у другим покрајинама. Без те преоријентације на партизански начин ратовања ми у Црној Гори нећемо имати успјеха“ (Зборник II, књ. 4, док. 83).

ЗАКЉУЧАК

Оцјењујући ситуацију у Херцеговини са гледишта руковођења Партијом и народноослободилачком борбом, Сретен Жујовић и Иво-Љола Рибар, који су се као делегати Врховног штаба суочили у свој покрајини са проблемима сличним онима у Црној Гори, писали су 30. маја 1942. следеће: „Увјерени смо да другојери из Опер. штаба потпуно одговарају својим дужностима и задацима и у стању су (не само да увиде) да брзо исправе своје недостатке и грешке и нарочито свој однос према Партији, који је био ненормалан, и погрешно схваћен и условљен подлагањем стихијном развоју догађаја и односа, а никако свесним или злонамерним њиховим ставом или делатношћу”.²⁰⁰ Сматрамо да се оваква оцјена може прихватити и за људе и прилике у Црној Гори, но с надопуном да је општи ток догађаја био предодређен оријентацијом коју је дао ЦК. Предочавајући перспективу о „другој етапи” борбе ЦК је у писму ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак од 22. децембра 1941. нагласио да у прелазу на ту етапу не треба пренаглити.²⁰¹ Полазећи са гледишта генералне линије ЦК или бар онога што се дешавало у другим крајевима Југославије, изумимајући можда источну Херцеговину, може се рећи да су догађаји у Црној Гори у другој половини зиме 1942, тј. током фебруара и марта, пошли испред те линије, односно испред општих догађаја у земљи, у правцу убрзања ка преласку на „другу етапу” борбе. Али при том не треба изгубити из вида да наговјештај о наиласку „друге етапе” борбе, који је ЦК дао крајем 1941. и почетком 1942. године, није касније демантован никаквим документом, све до Ђиласовог доласка у Црну Гору, односно до познатих писама ЦК партијском руководству и партијским организацијама у Црној Гори, а нити је било којим поводом дата сугестија да треба успоренијим ходом ићи у суопрет револуционарним збивањима која су најављена. Штавише, у званичним документима ЦК, бар онима која су ишла за Црну Гору, није већ било говора ни о „другој етапи” борбе. У том периоду делегат ЦК КПЈ и Покрајински комитет, под утицајем наглог снажења и експанзије контрареволуционарног квислиншког покрета буржоазије и недвосмислених порука ЦК КПЈ и Врховног штаба да се приоритетно треба оријентисати на борбу против петоколониаша, на што је наводила и логика догађаја, дошли су до закључка да је ситуација за „другу етапу” борбе сазрела, да је заправо та етапа борбе већ отпочела и да је као такву треба прихватити. Зато су иницирали одређене кораке који су одговарали таквом схватању ствари, односно прихватили класни рат који је наметала реакционарна буржоазија. У наоштравању тактици изазивања грађанског рата коју је водила буржоазија огледа се одређено подлије-

²⁰⁰ Зборник II, књ. 4, док. 106.

²⁰¹ Исто, том III, књ. 1, док. 168.

гање стихијном развоју догађаја, али ту су и криви закључци о уласку у „другу етапу” борбе. Све то, наравно, у условима једне начелне представе која се имала о „другој етапи”.

Долазећи у Црну Гору Ђилас је донио и ново, или бар пречишћено схватање у погледу линије Партије у народноослободилачкој борби, које је 10. марта, када је њиме оперисао на састанку партијског актива при Врховном штабу, о чему Дедијер пише у свом *Дневнику*, било старо свега два или три дана. И умјесто да то схватање пренесе у Црну Гору и да објасни ствари прије свега, он је тежиште бацио на осуду рада партијске организације и њеног руководства. Али, овдје је интересантно да је, што се осуде тиче, слично поступио и ЦК, који је прихватио и Ђиласов предлог у погледу форме испољавања те осуде (*Отворено писмо*), као углавном и у погледу предузимања административних мјера кажњавања.²⁰² Иако је ово вјероватно најтеже питање за одговор у читавој овој проблематици, нема сумње да су на заузимање става ЦК, поред онога што је произилазило из нетачних података и нереалних оцјена које је Ђилас слао у својим извјештајима, од посебног утицаја били обзири према мишљењу Коминтерне, која је сматрала да народноослободилачки покрет у Југославији иде сувише у лијево.²⁰³ Тито је обавјештавао Коминтерну да је на основу његових извјештаја створила криве закључке, да је у Југославији створен широки народноослободилачки фронт, да присталице Лондона не раде под фирмом Лондона већ под фирмом окупатора, да је стварање пролетерских бригада било неопходно у вријеме када је партизански покрет био у опасности да буде разбијен од петоколонаша и да се пролетерске бригаде не боре за совјетизацију, већ својим херојством дају пример како се треба борити за слободу и независност итд.,²⁰⁴ а када је Моша Пијаде, кога је Тито упознао са мишљењем Москве, примијетио да Коминтерна у основи има право,²⁰⁵ Тито је оштро реговао, пишући му: . . . „на тебе сам се био озбиљно разљутио кад си почео да филозофираш о томе да ли ми збиља нисмо погрјешили и забраздили у лијево. Треба да знаш да сам ја, давно

²⁰² Карактеристично је, између осталог, на примјер, да је Ђилас партијском руководству у Црној Гори прије свега указао на неоснованост претпоставке о слабењу англо-америчко-совјетског савеза (*Зборник II*, књ. 3, док. 82; *Зборник грађе за историју радничког покрета Црне Горе*, књ. II, 144), а у *Отвореном писму* запажен простор посвећен је критици схватања „појединих другова да су издајства реакције у нашој земљи и њено уједињавање против народно-ослободилачког покрета резултат неког далекосежног помијерања у међународним односима, неког слабења англо-америчко-совјетског савеза, те да у вези с тим ми већ улазимо у некакву „другу етапу борбе“ . . . (*Зборник III*, књ. 3, док. 15).

²⁰³ Дајући упутства за рад у Црној Гори, Тито је у писму од 28. марта 1942. подсјетио Ђиласа на следеће: „Треба избјежавати да се да овој борби сувише комунистички карактер. Ти знаш и Дједино мишљење по том питању“ (*Зборник II*, књ. 3, док. 90).

²⁰⁴ *Зборник II*, књ. 3, док. 36, Писмо Врховног команданта од 11. марта 1942.

²⁰⁵ Исто, док. 48, Писмо Моше Пијаде од 15. марта 1942.

прије Дједовог телеграма, изложио наш став о томе да не смијемо нападати присталице Енглеске као такве, већ као слуге окупатора и да не смијемо дозволити да нас пета колона скрене са линије Народноослободилачке борбе на класну борбу”.²⁰⁶ Међутим, на случају у Црној Гори, ако и на ограниченом дијелу југословенске територије, испоставило се накнадно да се заиста пошло превише у лијево. У таквој ситуацији, а полазећи по свој прилици у првом реду од разговора који су вођени са Коминтерном, ЦК је дошао до закључка да се треба оградити од рада Партије у Црној Гори, и то како због онога што је речено Коминтерни приликом одговора на њене примједбе тако и због онога што је она евентуално могла убудуће рећи.

Но, посматрајући поступак у вези са интервенцијом ЦК око исправљања партијске линије у Црној Гори са гледишта реалних односа у Партији чини се да је он био неадекватан, јер се фактички радило о одређеној корекцији опште линије Партије, без обзира на то што је искривљавање те линије највише дошло до изражаја у Црној Гори и Херцеговини. Другим ријечима, Отворено писмо и критика партијског руководства и партијске организације у Црној Гори, а посебно смјењивање Покрајинског комитета, значили су у крајњој линији непризнавање објективних услова у којима је Партија живјела и радила. Што се тиче питања зашто је у Црној Гори (и Херцеговини) више него другдје дошло до изражаја односно скретање у партијској организацији, сматрамо да се из читавог излагања у овом раду које се односи на 1942. годину то може схватити, с тим што треба нагласити да су, поред осталог бројност и снага партијске организације били од значајног утицаја у овом погледу, јер, ма колико изгледало парадоксално, конкретне грешке под датим околностима у великој мјери су се појавиле као посљедица конкретне снаге и одлучности партијске организације. Због свега тога чини се да је предлог Моше Пијаде у писму Титу од 16. марта 1942. о начину иступања ЦК у датој ситуацији односно у вези са датим проблемом представљао умјесну солуцију. Тај предлог је гласио: „Мислим да би ЦК требао да искористи прилику четничке офанзиве у Црној Гори па да изда једну декларацију која би била у духу нужних коректура по Дједовим примједбама. Декларација за јавност, а једну резолуцију за парт. (ијско) чланство”.²⁰⁷ Нема разлога вјеровању да партијско чланство у оваквом случају не би једнако прихватило линију ЦК, а нили да овакви документи, који би прије свега објашњавали а не осуђивали, не би били довољни за евентуалне потребе на страни.

У контексту анализе коју смо о проблему лијевих грешака КПЈ у Црној Гори извршили, и питање утицаја тих грешака на конкретан развој војних и политичких прилика појављује се у драгачијем свјетлу него што је то представљено у Ђиласовим из-

²⁰⁶ Исто, док. 78.

²⁰⁷ Исто, док. 54.

вјештајима, односно у директивном писму ЦК КПЈ од 8. априла и *Отвореном писму* од 12. априла 1942.²⁰⁸ Иако се на ово питање не може одговорити с апсолутном тачношћу, сигурно је да су лијеве грешке само пошле на руку окупатору и квислинзима у њиховој политици изазивања грађанског рата, до којег би дошло и да није било никаквих грешака. То значи да су објективне околности, почев од оних спољнополитичких (стање на главним фронтovima, политика Велике Британије, став Коминтерне и др.) па до унутрашњих (окупатор, глад и др.), одлучујуће утицале на развој војних и политичких прилика у Црној Гори. Догађаји у Црној Гори са гледишта развоја и успона квислиншког покрета и појаве грађанског рата нијесу представљали ништа необично, јер су се слични догађаји већ раније одиграли у Србији и Босни. Случај у Црној Гори био је у ствари само реприза тих догађаја. Као што се партизанске јединице у одговарајућем броју и величини нијесу могле одржати у Србији и Босни, тако се у одређеном тренутку нијесу могле одржати ни у Црној Гори, исто онако као што су све скупа мало касније морале заједнички напустити територију коју су до тада држале и поћи у западне крајеве земље. Годину дана касније, када су се спољнополитичке прилике озбиљно измјениле у корист народноослободилачке борбе, а када се и проблем глади и остали друкчије постављао, лијеве грешке, односно њихове посљедице нијесу представљале никакву сметњу да народноослободилачки покрет у Црној Гори поново отпочне свој успон и да пароле четника и осталих квислинга о „јамарима”, „петметковићима” и сл., које су до прије неколико мјесеци нешто значиле за њихову пропаганду, постану стереотипне за највећи дио црногорског становништва.

²⁰⁸ Иако се и у директивном писму ЦК КПЈ од 8. априла и у *Отвореном писму* објективне околности наводе као „основни узрок због којег је у Црној Гори морало — прије или касније — доћи до оваквог издајства и покушаја изазивања братоубилачког рата са стране до јучер замааскираних слугу окупатора“, ипак је субјективном фактору, нарочито лијевим грешкама, придао толики значај да је он малтене испао као пресудан у одређивању конкретних историјских развоја. У директивном писму о томе је, на примјер, на једном мјесту речено: „Слабости и погрешке наше партиске организације у Црној Гори, искривљавању правилне политичке линије ЦК у Црној Гори, неправилно руковођење Партијом и масама — то је главни и основни узрок данашњег положаја у Црној Гори. Сви остали пропусци, недостаци и грешке, војне итд. природе, у овоме су случају чисто секундарног карактера“ (*Зборник II*, књ. 3, док. 132), а у *Отвореном писму* је констатовано да „покушај народних издајца и изрода не би могао нити дјелимично да успије и привремено заведе и збуни један дио народа, да то нијесу омогућили и извјесни пропусци и погрешке учињене са стране организација КПЈ у Црној Гори“ (*Зборник III*, књ. 3, док. 15).

Duro Vujović

SUR LES FAUTES GAUCHES DU PARTI COMMUNISTE YOU-
GOSLAVE AU MONTÉNÈGRO EN PREMIÈRE ANNÉE DE LA
GUERRE DE LIBÉRATION NATIONALE

R É S U M É

La ligne politique du Parti communiste dans le mouvement de libération nationale a été fondée sur la réunion de vastes classes populaires sous le drapeau de la lutte populaire de libération — pour la libération nationale et la transformation sociale de la société yougoslave. Sur le plan de réalisation de ce but le Parti communiste a mis son accent principal sur la lutte de libération nationale. Pourtant, au commencement de la guerre la conception de voie évolutive du mouvement de libération nationale n'a pas été très claire: à cette époque ni tous les partis bourgeois n'avaient encore déterminé leur attitude, l'on se représentait que la guerre ne durera pas longtemps et d'autres choses analogues. Cela a eu comme conséquence qu'en première année de la guerre de libération nationale dans le Parti apparaissaient certains éloignements de la ligne fondamentale de la lutte de libération nationale dans le sens trop accentué du contenu révolutionnaire du mouvement de libération nationale. Ces éloignements, connus comme des fautes gauches, trouvèrent leur expression au Monténégro: en 1941 partiellement et quelque peu davantage aux premiers mois de 1942. A vrai dire en 1941 les fautes gauches se sont manifestées principalement dans la conscience de quelques hommes dirigeants et elles étaient plus ou moins des apparitions théoriques, et en premier trimestre 1942 elles s'exprimèrent aussi en pratique par voie de tension de lutte sur la base de classe. La supposition essentielle d'un pareil développement des circonstances au commencement de 1942 consistait en signalisation de la perspective de la »seconde étape« de lutte que le Comité central du Parti communiste yougoslave avait annoncé vers la fin de 1941 comme processus d'un proche avenir. Le développement des événements au Monténégro, à côté de l'existence de présentation du principe d'une »seconde étape« de lutte, a induit la direction du mouvement de libération nationale dans cette région à la conclusion qu'au février et, en tous cas, au commencement de mars 1942 les conditions d'entrer à la »seconde étape« de lutte ont été mûres, que réellement cette étape a commencé. C'est pour cela que dans cette période, surtout par liquidation individuelle, le combat a été fort aiguë contre l'ennemi de la lutte de libération nationale, et même contre tels ennemis qui, d'après un critérium plus réel, déchargé de motifs de classe, ne seraient arrivés sous le coup d'une punition la plus sévère. Cela a favorisé les forces de četnik et d'autres kvisling dans leur politique de provocation de la guerre civile, en quoi on voit le mieux les conséquences d'un cours

erroné sur la »seconde étape« de guerre». En avril 1942 le Comité central du Parti communiste yougoslave a sévèrement réagi à cette évolution des circonstances en adressant Lettre ouverte à toutes les organisations et aux membres du Parti communiste yougoslave au Monténégro et Boka et en destituant le Comité régional du Parti communiste yougoslave pour le Monténégro, Boka et Sandžak. Mais il a tiré seul la conclusion au point de vue de la ligne du Parti dans la lutte de libération nationale, en rejetant la conception sur la »seconde étape« de lutte comme d'une catégorie particulière dans le développement du mouvement de libération nationale. L'une et l'autre étape, c'est-à-dire la lutte pour la libération nationale et la lutte pour la libération sociale, sont fixées définitivement comme processus unique dans le cadre de la guerre de libération nationale, étant donné que le règlement des comptes avec la bourgeoisie contrerévolutionnaire a été subordonné exclusivement au critérium qui provenait de son rapport en face de la lutte de libération nationale.